

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за неохеленске студије

Балканологија 3 /
Политичка историја Балкана 1

О балканским устаницима

- основна скрипта -

Тип предмета: академско-општеобразовни

Статус предмета: **ИЗБОРНИ** за све студијске групе

Број часова недељно: 2 (два)

Број кредита: 3 (три)

Предметни наставник:

др Предраг Мутавцић,
ванредни професор

Београд, 2022

Испитна питања:

1. Балкански хајдуци
2. Влад Дракула Цепеш
3. Ђерђ Кастриот Скендербег
4. Рига од Фере
5. Марко Краљевић
6. Синкретички лик Старине Новака
7. Грчки извори о косовском боју
8. О балканским женама-ратницама
9. Бубулина
10. Чучук Стана
11. Балкански ускоци
12. Одјек грчких устанака у српској књижевности XIX века
13. Фанариоти
14. Филики_Хетерија
15. Грчки устаници – клефти и арматоли
16. Грчки рат за независност (1821-1827)
17. Бајрон и Грци
18. Бајронов однос према Грцима
19. Први српски устанак
20. **Климент Цамбазовски:** Грци у Првом српском устанку – **ОВО ИСПИТНО ПИТАЊЕ ДАТО ЈЕ У ОБЛИКУ ПОСЕБНОГ СКЕНИРАНОГ ФАЈЛА КОЈИ СЕ НАЛАЗИ НА БЛОГУ И ЊЕГА ТРЕБА ЗАСЕБНО СКИНУТИ / ОТВОРИТИ.**

Додатна литература:

Βακαλόπουλος, Απόστολος. (2004). *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας; од стр. 157 до 196.

Бартл, Петер. (2001). *Албанци*. Београд: Клио, од стр 38 до 47.

Ђувара, Њагу. (2004). *Кратка историја Румуна за младе*. Нови Сад: Платонеум; од стр. 83 до 101.

Мутавцић, Предраг. (2009). *Кратка повест о Грчкој (стара Хелада-Византијано-ново доба)*. Београд: ИК Јасен.

Старина Новак и његово доба, Зборник радова са међународног научног скупа, Београд: САНУ, 1988.

Стојановић, Миодраг. (1984). *Хајдуци и клефти у народном стваралаштву*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Ђоровић, Владимир. *Историја Срба*. Одељци: Зачеци устанка у Србији, Почетак устанка; Развој устанка; Руско-српски савез; Слом Србије (било које издање)

Џамбазовски, Климент. (1979). „Грци у Првом српском устанку“. Први грчко-српски симпозијум *Сарадња између Срба и Грка за време својих ослободилачких покрета 1804-1830*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.

Препоручена обавеза студената је редовно похађање наставе.

Кратак опис завршног испита

Студент на крају семестра полаже писмени испит у форми теста (multiple choices) **на основу градива предвиђеног за тај семестар**. Време израде: до 40 минута, највише 45 захтева.

Колоквијум се не полаже посебно, већ је интегрисан у оквиру испита и носи 30% од укупног броја питања.

Сматра се да је студент је положио писмени испит уколико је остварио најмање 52% тачних одговора.

1. Балкански хајдуци

Појава хајдука, не само на подручју Балканског полуострва, него и широм европског континента, не може се стриктно везати само за период туркократије, више је друштвена одлика читавог средњег века. Хајдука и других одметника било је било по читавој Европи – тако се код Енглеза истакао Робин Худ, код Чеха Јаношик, посебно активан на подручју Татри, затим Али Баба на Истоку и слично. Хајдуковање је било раширено и у време Византијског царства, средњовековне Србије, Бугарске и Босне. Стојан Новаковић истакао је како су друмски разбојници у Византији били строго кажњавани – уколико су били сиромашни, следила им је смртна казна, уколико су били имућни, плаћали су високе намете у виду репарација. *Законик цара Душана* био је први правни акт у Срба који је одређивао изузетно строге казне разбојницима. Први члан одељка који се односи на друмске силнике вели: „По всех земљах и по градовех и по жупах и по краистех, гусара и тата да нест.“ Исто тако, за њих је вредело и следећа одредба: „Тату, хусару и убици да се не да причест, а нафора да му се да све док се не одрекне свог лошег обичаја.“ Казне су укључивале ослепљивање, сечење удова, жигосање по образу, паљење косе и браде, вешање итд. Иако многи бугарски историчари мисле да се хајдуштво појавило тек са доласком турске доминације, постоје прецизни подаци да су се хајдуци у Бугарској појавили далеко раније. Тако је забележено да је некакав свињар, по имену Јован, око 1300. године сакупио велику хајдучку дружину која је боравила на територији око Софије и бугарске Македоније.

Током XV и XVI столећа Турци Османлије су коначно освојиле готово све балканске територије, укључујући ту и румунске земље, које су биле у вазалном односу. Из турских извора из тог доба дознајемо да су Турцима велики проблем задавали неки „необични ратници“ који су ометали каткада њихово слободно напредовање. Овај отпор оличавали су, са једне стране, хајдуци, са друге ускоци.

Порекло речи хајдук је и даље велика непознаница. Поједини лингвисти сматрају да потиче од староиндијске речи *ayudh*, што значи „борац“, „ратник“. По њима, ова реч је сачувана у словенском језику Балкана као хајдук и потом се, као

таква, раширила. Један број лингвиста сматра да је то изворно турска реч (*hayduk*) коју се спрва односила на мађарског пешадинца-плаћеника који је чувао мађарско-турску границу, док други виде у њој јасно мађарско порекло (*hajtó* или *hajdó*, множина *hajtók / hajdók*) са значењем „гонич стоке“. У XVI веку посао гонича стоке био је веома ризикантан због многобројних успутних пљачкања и крађа, тако да су они добили дозволу да носе оружје. Није искључено да су се неки од тих гонича после одметнули од званичних власти или чак да су их локални земљопоседници ангажовали као своје војнике. Иштван Бочкај (István Bocskay), господар мађарског града Бихара, повео је устанак против Хабсбурговаца између 1604-1606. Његова велика и добро опремљена војска, састављена само од одбеглих кметова и војника отпуштених из аустријске војске, започела је страховит терор у Трансилванији коју је освојио. Ови војници названи су хајдуцима, а Бочкај им је дао личну слободу, земљу, гаранције да неће бити правно гоњени као и право да располажу имовином.

Једино код Грка не постоји термин хајдук као такав, али се зато сусрећемо са називима:

А) κλέφτης/κλέπτης; (чит. клефт)

Б) αρμάτολος, (чит. арматол) са значењем „оружаник, онај који носи оружје“;

В) κλεφταρμάτολος¹ (чит. клефтарматол).

На Балкану хајдуци су били бедем одбране становништва од турског зулума и, уз превртљиву срећу, били су ти који су држали прилично велика подручја под својом контролом. Са војне тачке гледишта, представљали су добро мотивисане и релативно вешто обучене герилце чија се ратничка тактика састојала од извођења углавном изненадних напада и исто тако брзих повлачења у шуме и тешко приступачне планинске пределе. Тако су 1526, после битке код Мохача, босански хајдуци напали јединице турске војске које су се враћале у Истанбул. Турски хроничари забележили су да су српски хајдуци напали 1532. војску Сулејмана Величанственог која је ишла на Беч код Јагодине. У једној турској хроници из 1534. наводи се први пут реч клефт – реч је о извесном анонимном хајдуку, родом

¹ Значење ове речи објаснићемо даље у тексту.

са Пелопонеза, који је имао велику дружину и држао једну повећу територију под својом управом. Евлија Челебија у своме путопису из 1627. године навео је клефта Продромоса за ког је рекао да је био страх и трепет за већину морејских села. Неретко су хајдуци били и претећа опасност по путнике и трговачке караване – до 1570. било је више немогуће слободно путовати на свим важнијим путним правцима и друмовима, па су због тога Османлије биле приморане да организују страже.

Током XVII столећа хајдука је највише било у Србији, Босни, Боки Которској (постала је хајдучко упориште за време дуготрајног млетачко-турског рата), на Пелопонезу и Епиру, у Источној Бугарској и по густим шумама Трансилваније и Влашке. Хајдуци се нису само обрачунавали са Турцима него и са хришћанским сељацима који нису били расположени за борбу. Да би се колико-толико заштитили од навале хајдука, Турци су подизали поред путева низ утврђења да би одбранили путнике и караване. То није било каткада довољно, па су давали и одређене повластице становништву које је живело поред друмова. Ослобађали су га разних дажбина и дали му право да носи и употребљава оружје. За узврат ови хришћански војници у турској служби били су дужни да обезбеђују несметани пролаз путника и робе, да прискачу у помоћ агама и беговима и да позитивно утичу на рају. Тако су се на историјској сцени XVIII века масовно појавили арматоли. У турским изворима се наводе као мартолоси. У једном документу стоји да је 1492. у београдској тврђави било чак 500 арматола, а да је 1503. повећа група арматола узела учешћа у опседању Сплита. На територији данашње Грчке, током владавине султана Мурата II, у области Афрага (Тесалија) званично су организоване арматолске групе. Међутим, неретко су се грчки арматоли одметали у хајдуке и тако постајали клефтарматоли.

У начелу говорећи, и хајдуци и арматоли били су појединачне (раштркане) оружане силе балканских народа. Како никада нису имали јединствену команду, ове групације дејствовале су свака за себе у свом арматолуку. Њихове активности и подухвати били су добро знани страним извештачима и владама које су управо на њих и рачунале да би шириле свој утицај и политички интерес међу балканским народима. На тај начин су и хајдуци и арматоли, у облику неке врсте националне

армије, одиграли важну улогу у подизању и организовању народа на Балкану на устанке и побуне против Османлија.

Налазећи се у сталној борби на живот и смрт, суочени са изузетно тешким одмаздама и незамисливим казнама и најчешће живећи у неповољним условима, хајдуци су често били округни и немилосрдни. Због непрекидног страха од могућих издаја турским властима, морали су да изграде властити кодекс понашања и владања који је нужно подразумевао и одметање од друштва и свих моралних друштвених норми. Иако су они постали легендарним симболом храбрости, народ их је из непосредних додира доживљавао као веома дивљачне усамљенике. Хајдучки кодекс части и витештва, како нам народне песме показују, умногоме се разликује од кодекса части и витештва средњевековних витезова. Ови кодекси заснивају се на лукавости, препредености и на свим оним елементима који се у западноевропској витешкој поезији описују као нечасним и недостојним јунака. Али, због измењених друштвених услова у којима су ратовали, њихови кодекси су сасвим разумљиви.

Код свих балканских народа постоји читав низ песама о хајдуцима – код Румуна хајдучке баладе, код нас и Грка циклуси, код Бугара, Албанаца и Македонаца сусрећемо се са краћим појединачним песмама које приказују борбу неког хајдука и његове подвиге. Француз Клод Форијел је 1825. објавио у Паризу збирку грчких народних песама међу којима су се нашле и песме о клефтима и арматолима. О њима, у напоменама, дао је основна запажања у вези са животом и активношћу ових антитурских бораца.

Бавећи се истраживањима народне поезије, Копитар је 1830. године упутио једно писмо Вуку молећи га да види да ли којим случајем постоји нека албанска народна песма која се зове Букувала или циклус песама са таквим називом. Вук му је отписао да таквих песама нема, али да је чуо за неког јунака, капетана Букувала, око Јањине. Од Менсур-ефендије је Копитар после дознао нешто више о Јанису Букуваласу, па је зато написао Вуку да је то исто као када Срби дају назив својим песама „Марко Краљевић“ или „Старина Новак“. Копитар је, по свему судећи, сметнуо с ума да је, читајући Форијелову збирку, ту наишао на Букувалу. Јанис Букувалас био је припадник чувене клефтске породице и ратовао је против деде

Али-паше Јањинског. Јанис Букувалас био је њиховим родоначелником, а Пуквил га је назвао „терором за муслиманске Албанце“. Поседовао је властити арматолук у Аркаденији (око 1728), а остало нам је забележено да је водио и једну битку с удруженим албанско-турским снагама у коју је повео 1.500 својих хајдука.

2. Влад Дракула Цепеш

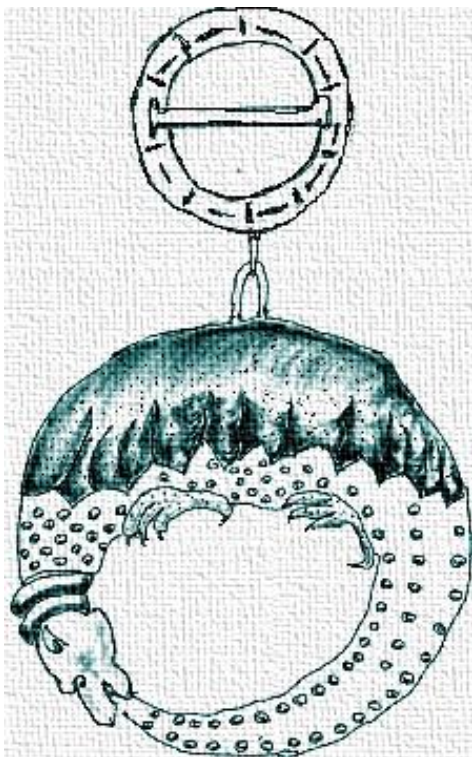
... И сви мисле да сам мртав. Али кад изађем из гроба свога и када ме угледају, одмах се увере да сам васкрснуо. А свесни мојих веза са ђаволом, моје натприродне моћи и моје жеље за крвљу, узнемире се ... Уништити ме могу једино ако моје срце вампирско порбоду глоговим коцем, оним каквим беху моја копља на која сам набијао на стотине хиљада непријатеља мојих...

Ово је део из такозваног „Дракулиног писма“ за који већина научника сумња да је плагијат. Ко је био Дракула Цепеш?

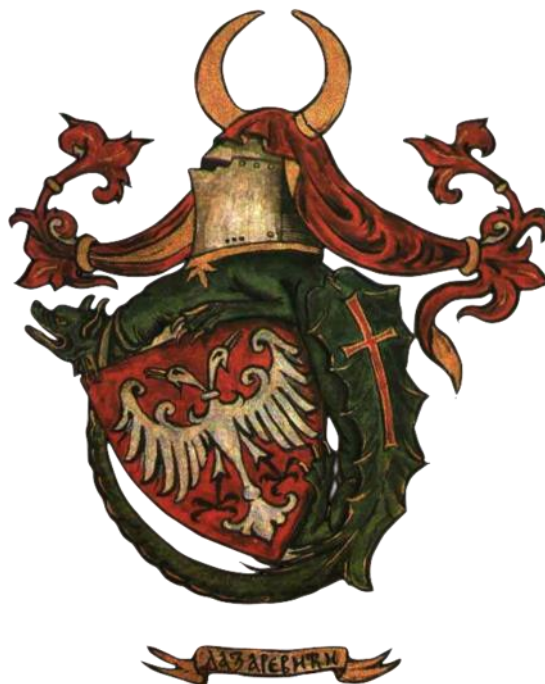
Од 80-тих година XIV века османлијско ширење на Балкану бива јаче и свеобухватније. Након битака на Марици и Косову, продор ка Мађарској и румунским земљама био је неометан. Прва која је искусила турску снагу била је кнежевина Влашка на челу са војводом Мирчетом Старим (1386-1418). Он је, у савезу са Мађарском, Молдавијом и Пољском 1395. и потом 1400. успешно одбио турске нападе. Тако је Влашка нагло ојачала, а ондашњи немачки историчар Леунклавијус га је у својој Историји Европе прозао „најхрабријим и најоштроумнијим хришћанским кнезом“. Али, војвода Мирчеа морао је склопити политички уговор са Турцима, обавезавши се на плаћање годишњег пореза. Заузврат је султан обећао Влашкој аутономију у законодавству, владару право на рат и мир, а његовим поданицима право на живот и смрт.

Војвода Мирчеа имао је незаконитог сина, потоњег владара Влашке Влада II, рођеног око 1390. Влад је одрастао у Угарској и Немачкој, потом се нашао у служби цара Светог римског царства краља Жигмунда (Сигисмунда) Луксембуршког, а 1431. године приступио је мистично-витешком одреду *Огњених змајева* (нем. Drachenorden; лат. Societas Draconistrarum). Овај одред званично је основан 1408. године и, како стоји у његовој повељи, основни му је задатак одбрана крста (тј. хришћанства) од непријатеља, а нарочито од Турака који су у то време већ држали знатне европске територије као и Блиски Исток. Поред Влада, у овај ред је био позван и деспот Стефан Лазаревић (на латинском Stephanus despoth, dominus Rasciae). За војне заслуге добио је одликовања на којима су се налазили прикази змаја. На повратку у своју палату у Сигишоари, на свечаном дочеку за

време дефилеа, необразовани и празноверни грађани викали су изненађено „Дракул!“ (рум. dracul), односно „ђаво (вампир)!“. Владу се тај нови епитет допао и одмах га прихватио. Те исте (1431) године родио му се други син, Влад III, чији је надимак био Дракулеа (рум. Draculea), тј. „цин од вампира“ („вампирчић“). Легенда вели да су Дракули Циганке одмах по рођењу прорекле блиставу, али крваву будућност. По налогу цара Сигисмунда, Влад II постао је војводом Трансилваније.

Реконструкција амблема Реда
огњених змајева

Грб деспота Стефана Лазаревића (реконструкција)

Дракула ће до своје 12. године бити са родитељима, учећи немачки и мађарски, војне вештине и мачевање. У међувремену његов отац дошао је на влашки престо. Како су се Турци упутили ка Трансилванији и тражили, према потписаним обавезама, да владар Влашке учествује у ратним походима, Влад је желео да остане неутралан. Зато су га Мађари оптужили да је на страни Турака па су у кратком рату успели да га истерају из Влашке. Он се склонио код Турака и уз њихову помоћ 1444. поново се нашао на влашком трону. Међутим, султану је морао двојицу својих синова, Дракулу и Радула, да остави као знак своје

покорности. Мађари су покренули нови рат против Турака, захтевајући од Влада II да, као њихов вазал, узме учешћа у њему. Налазећи се између две ватре, Влад је учинио неколико рђавих потеза због којих су и њега и његовог најстаријег сина, Мирчету, Мађари погубили 1447. На чело Влашке дошао је Војислав II, а Турци, незадовољни његовим понашањем и непризнавањем вазалства према Турској, одлучују да 17-годишњег Дракулу пусте. Он се запутио у Влашку с одабраним коњаницима и војницима и за кратко време поразио Војислава. Тако је 1448. дошао на престо и владао свега три месеца. Војислав, уз помоћ Мађара, збацио је Дракулу и он је морао да потражи уточиште у Молдавији, код војводе Богдана, његовог рођака. Ту је остао три године када је војвода Богдан на превару убијен. Дракула је потом постао вазал Јаноша Хуњадија са којим је 1456. учествовао у борбама за ослобођење Шапца и Београда. Услед снажне хришћанске офанзиве, Турци су се повукли, а Дракула је поново постао владар Влашке.

Престоно место му се налазило у Трговишту. Жељан освете због свиперог убиства оца и брата, али и због тога што му се нико од локалних велможа није нашао при руци, све што је научио код Турака применио је на разрачунавање са својим главним непријатељима, румунским феудалцима (бојарима) и немачким (саским) трговцима. Наметнуо им је високе порезе, а они пишу мађарском краљу, Матији Корвину, писмо где кажу и ово: „Ми умиремо лагано. Дракула нам сиса крв.“ Његов обрачун био је немилосрдан. *Камена кула* у Сигишоари била је у његово време главно мучилиште, а посебан третман имали су издајници. Тако су многи бојари нестали. Дракула је настојао да што боље спроведе одбрану земље и покренуо је снажну политичку акцију ради оснажења своје моћи и владарског ауторитета те сужавања степена самосталности влашких феудалаца који су се понашали прилично својевољно. Како су одбили једногласно да се повинују новом владару и његовим наредбама, Дракула је одлучио да примени драстичне мере како би земљу довео у ред, заменио је приватне одреде сталном војском од сељака и великаша и разрадио је план одбране земље.

О Дракулиној окружности у разрачунавању са непокорним феудалцима сведоче разне приче. Дракулу су не само у Влашкој, него и по свим суседним земљама, познавали по гвозденом поштовању части и истине. Лопови су, из тог

разлога, ретко када крали, пошто их је набијање на колац увек чекало. Сâм Дракула био је толико уверен и сигуран у исправност и непогрешивост донесених закона да је наредио да се на централном тргу у Трговишту постави један велик златан ћуп (по другим верзијама је реч о огромном златном котлу) из кога су сви могли да пију воду, захватајући је златним кутлачама које су висиле окачене о њега. Прича вели да никада тај ћуп, тако доступан, није био нити окружен стражом, нити чуван, нити украден, нити померен са постављеног места док год се Дракула налазио на власти.

Једна кратка анегдота (забележена на румунском) приповеда нам како су се извесне вечери на Дракулин позив у његовом замку окупиле за истим столом, један до другог, све високе званице из државе, бојари и црквени великодостојници, али и сви просјаци и убоги, те да су били угошћени као никада до тада. Ића и пића је било свакојаког, вино је текло обилато и на крају се све претворило у незаборавну забаву и весеље. У жеку највећег опуштања и славља, Дракула се повукао неопажено, наредивши да се сви у тој одаји закључају са спољашње стране и да се одаја запали тако што ће стрелци кроз горње прозоре убацивати запаљене буктиње. На питање зашто је тако поступио, казао је да су јели храну других људи, не њихову властито зарађену и заслужену, и да су се олако наливали туђим пићем, не понудивши му ништа за узврат, па су једино такву смрт и заслужили.

Из контекста његовог одговора проистиче да је за Дракулу било битно да сваки поданик у његовој држави дâ свој адекватан допринос ради општег, заједничког добра. Бескорисних у било ком облику није смело бити. Једна друга прича вели да је приметио како су сиромашни, богаљсти, болесни, просјаци напосто преплавили целу земљу, па их је стога позвао у свој двор у Трговиште на велику гозбу, говорећи да нико у његовој земљи не сме бити гладан. По приспећу, све „званице“ уведоше у велику дворану где су се налазила већ припремљена најбоља пића и јела. Они су јели и пили до касно у ноћ, када се Дракула изненада појавио, поставивши им следеће питање: *Реците ми, драги моји, шта још желите? Да ли желите бити без брига, а да имате свега на овоме свету?* На њихов позитиван одговор, Дракула нареди да се дворана затвори са спољашње стране и да се запали. Нико није преживео, а Дракула је ужаснутим бојарима рекао да је то

учинио из два разлога: „*како не би били више на терет добрим људима*“ и „*да више нема сиромашних и болесних у мојој држави.*“

Да ове и овакве приче заиста нису биле празне, сведочи и једна гавира – у градићу Брашову налази се средњевековни дуборез на коме је приказан он са бојарима како се госте док гледају муке умирућих. Набијање на колац било је његово омиљено средство мучења и понижавања, па му отуда проистиче други надимак на румунском – ЦЕПЕШ (рум. *țepeș* значи „колац“). До 1462, када је уклоњен са престола, сматра се да је погубио између 40-100.000 људи. Да је био суров владар потврђују и турски записи – тако је забележено да је до његовог замка у Трговишту дуж пута било набијено на колац 1000 турских глава у част једне Владове победе над Османлијама. Као антитурски борац заузео је очево место у реду *Огњених змајева* и носио је име Драгон.

Пошто је 1459. одбио да плати султану данак и покренуо рат са Турцима, када је сакупио довољно јаку војску, султан Мехмед Освајач, са преко 100.000 војника, кренуо је у зиму 1462-1463. на Влашку. По позновизантијскомисторичару, Лаонику Халконодилу, то је била најснажнија војска од времена опсаде Цариграда и барем три пута јача од Дракулине. Дракула је користио опробану влашку тактику – иза себе је остављао пустош и чете одабраних ратника који су упадали у турске логоре и изазивали хаос. Дошавши до Трговишта, Турке је затекао ужасан призор: 20.000 турских заробљеника набијено на кочевима. Отуда је у историји остало забележено име овог призора – *Шума набијених*. Турци су се повукли, али Дракулин брат, Радул, који је остао на турској страни, покренуо је нову офанзиву на Влашку. На његову страну прешао је и велики број бојара, па се зато Дракула повукао у свој замак Поенари и одолевао опсади. У часу када су Турци упадали у замак, он бежи из њега тајним пролазом.

Од краља Матије Корвина у Будиму затражио је помоћ, али ухапшен је и заточен наредне четири године. Молдавски војвода Батори затражио је његово ослобођење, па је наредних осам година провео у кућном притвору, прешао у римокатоличанство и оженио се девојком краљевског рода. По братовљевој смрти, 1476, након краћег рата, дошао је поново на престо. Међутим, незадовољство бојара као и снажна турска офанзива на почетку 1477. године довели су до пораза

Цепеша и његовог убиства (убијен је под неразјашњеним околностима). Његова глава однесена је султану, а калуђери манастира Снагов, његове задужбине на острву у сред језера, сахранили су тело.

Још за живота је Дракула постао позната европска личност, захваљујући успешним војним подвизима, својом енергичношћу, упорношћу, али и строгошћу и свирепосту. Име Дракула му је најпознатије, јер је настало услед богате усмене и писане литературе која га приказује као свирепог тиранина. Ширењу овакве слике допринео је и краљ Корвин из личних интереса да га прикаже у негативном светлу – реч је о сукобљеним странама, пошто је Цепешева антитурска политика угрожавала планове мађарског краља да учествује у крсташком походу као једини вођа. Крајем XIX века роман енглеског писца Вилијема Стокера (Гроф Дракула) поново је оживео успомену на њега, али у једном другом светлу.

3. Ђерђ Кастриоти Скендербег (око 1403-1468)

Национални јунак Албанаца, „Змај од Албаније“, како је био још познат за живота, Скендербег је свој цели живот посветио само једном циљу - храброј борби и отпору према турској окупацији и доминацији. О њему и његовим подвизима певају многобројне албанске народне јуначке песме, а европска културна јавност се 1508. године о његовом животу и делима обавестила преко књиге Марина Барлетија написане на латинском језику под називом *Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum Principis* (Живот и дело Скендербега, кнеза епиротског). Књига је одмах привукла велику пажњу и интересовање многих историчара оног времена, па је зато убрзо преведена на скоро све европске језике. Барлети се потрудио да Скендербега прикаже сасвим непристрасно и крајње објективно као великог хришћанског предводника у јуначкој борби против турске инвазије на Балканско полуострво. У делу је Скендербег осликан као последња нада балканске независности и као бастион самоодлучности у тренутку када су већ далеко снажније и моћније државе (Бугарска, Србија, Византија) поклекнуле.

Успомену на њега наилазимо и у књижевним делима Јужних Словена. Тако Иван Гундулић о њему у епу *Осман* (III, 97-100) вели:

*У њих Ђурђа Скендербега,
Сатритеља турскијех сила,
Прико свијета лете свега
Још витешка бојна дила.*

У нешто каснијој књижевној делатности Андрија Качић-Миошић, у своме делу *Разговор угодни народа словинског* (1756) посветио је нарочиту пажњу овом албанском хероју, наводећи чак 70 песама (укупно 2861 стих) које говоре само о њему. Јован Стерија Поповић је 1828. саставио краће дело под насловом *Живот и витешка војевања славнога кнеза епирскога Ђурђа Кастриота Скендербега*, користећи се и Барлетијевом *Историјом* и Качићевим *Разговором*. У међувремену, надахнут свим догађајима, Стерија је написао и објавио 1849. „позорје у пет дејстава“, историјску драму *Скендербег*. У њој је приказао главног јунака као

изузетно храброг, пожртвованог, домишљатог и способног војсковођу, верно му осликавши историјску улогу и судбину. Његош у *Горском вијенцу*, кроз лик владике Данила, казује пун песимизма због надмоћи Османлија и неповољних токова по устанике, следеће (V, 29-32):

*Јанко брани Владислава² мртва;
Што га брани, кад га не одбрани?
Скендербег је срца Обилића,
Ал' умрије тужним изгнаником.*

Још за живота Скендербег је за своје сународнике постао главним националним симболом и, касније, по смрти, видом историјског мита преко ког су се величали борба за слободу, национално јединство Албанаца, без обзира на њихову религијску припадност, и независност.

Историјски посматрано, период у коме је Скендербег живео био је веома тежак по балканске народе. Након распада Душановог царства, у чијем окриљу је био и велики део албанских територија, све балканске државе су се поступно ујединиле у заједнички фронт одбране на челу с Угарском као тадашњом водећом силом, једином способном да се одупре Турцима, како се сматрало. Али пад Македоније и Византије у турско вазалство 1371, потом освајање Бугарске 1393-1396, као и коначни слом Србије на Косову 1389, пореметили су односе у коалицији. Србија и Византија успеле су да само путем вештих компромиса и нагодби с Османлијама (а Србија и с Угрима) задрже свој последњи вид делимичне независности и самосталности. У таквој политичкој констелацији односа на Балкану рођен је Скендербег око 1403. године.

Породица Кастриота потицала је из области Мат. Његов отац, Ђон Кастриоти (алб. Gjon Kastrioti), успео је да прошири своју владавину од Крује до Дебра, тако да се сврстао у ред најмоћнијих албанских феудалаца, нашавши се раме уз раме са представницима феудалних породица Шпата, Аријаната и Зенебиса на југу, Топија, Музакија и Матранга у средишњем делу те Дукађина на северу. Након турског пораза код Ангоре (данашње Анкаре) 1402. године, извесни албански

² Реч је о угарском краљу Владиславу III.

феудалци су се одрекли турског вазалства и окренули су се Венецији. Млетачка република је у међувремену запосела Драч, Скадар и Љеш. Али турско напредовање било је незаустављиво, па је, након запоседања Валоне и Крију, Ђон Кастриоти био принуђен да 1415. године постане турски вазал. Турцима је морао да преда и четворицу својих синова као залог верности султану Бајазиду I. Целокупна територија данашње Албаније уједињена је у једну административну област, санџак, и потом раздељена на вилајете. Оно што нам показују турски архиви из тог и нешто касније доба јесте да је исламизација текла релативно брзо и без већих отпора код Албанаца, будући да су албански феудалци настојали да сачувају своје поседе и повластице.

Ђерђ Кастриоти прешао је у ислам на султановом двору у Једренама, завршио је војну академију и врло брзо се нашао на бојном пољу. Због великих заслуга и извојеваних победа султан га је одликовао беговском титулом и именовао *Arnavutlu İskender Bey* (у преводу: Александар-бег, Албанац), упоредивши тиме његову способност и вештину ратовања као достојним Александра Великог. Његови каснији ратнички походи против Срба, Грка и Мађара били су прилично успешни, па му је султан Мурат II доделио титулу валије. О његовом боравку међу муслиманима и о уклапању у исламски свет немамо никаквих поузданих података.

По очевој смрти, 1437, именован је субашом града Крује (до 1440), потом Дебра (до 1443). Легенда вели да, и поред тога што се понашао као муслиман, никада се није одрекао својих корена и очевих идеала. Због тога је у великој тајности покренуо дипломатске контакте са Дубровником, Венецијом, краљем Алфонсом Напуљским, Јаношем Хуњадијем и Ђурђем Бранковићем. Угарско-пољски краљ, Владислав III, уз благослов и огромну финансијску потпору папе, као и помоћ Бранковића и Хуњадија, покренуо је велику војску против Турака 1443. године којој се прикључило и 300 увежбаних албанских коњаника лично Скендербегом предвођеним. Заједно су их потукли код Ниша, а он сâм је заробио Реиз-ефендију, султановог секретара, присиливши га да му изда потписани ферман да је поново постављен за управитеља града и тврђаве Крује. Тиме је Скендербег, понесен постигнутим успесима, одлучио да се разрачуна са Турцима и да ослободи

албанске територије. Некако у исто време му је дубровачки Сенат доделио све почести и права свог грађанина.

Разлаз са султаном био је неминован. Исте, 1443, ослободио је Берат и по први пут се завијорила албанска застава са двоглавим орлом. Уследио је затим састанак с албанским главешинама и проглашење општег устанка. На већању је изабран за главног вођу. Сматрајући да је потребно под једну заставу и капу ујединити све албанске прваке, сазвао је 2. марта 1444. сабор у Љешу на коме је образована Албанска лига, антитурски блок, ког је предводио све до своје смрти. Као главнокомандујући албанских снага, пуно времена је утрошио да би обучио и војно организовао велможе и њихову војску. У међувремену се оженио кћерком свог највећег ривала Ђерђа Аријанта, Доником, што је још више учврстило његову позицију код Албанаца. У истом тренутку када је Јанош Хуњади, по постигнутом договору, потиснуо Османлије из Београда и Шапца, Скендербег је низао успехе у појединачним акцијама против Турака на југу Балкана. Иако су хришћани били поражени код Варне, даљи продор Турака није поколебао Скендербега који је наредио опсаду утврђења Дањ. У међувремену је пало важно хришћанско утврђење Стариград које су храбро бранили и прикључени македонски и влашки добровољци одредима албанског првака Пјетра Перлата.

Опоравивши се од удраца, турска војска од око 10.000 војника кренула је током 1446. године са намером да угуши Скендербегову оружану побуну. Она је, међутим, била поражена, јер је 4.000 албанских коњаника и свега 1.000 пешака успело да осујети османлијско даље напредовање. Нови бој на Косову, 18. октобра 1448, предвођен Хуњадијем, донео је потпуни слом хришћанских снага којима се Скендербег није придружио, пошто се и сâм налазио у тешким борбама са Турцима.

Султан Мурат одлучио је 1450. године да уништи албански отпор, па је његов син, Мехмед II Освајач, покренуо огромну војну силу (око 100.000 војника) и кренуо да опколи Крују. Но Скендербег, будући добро упознат са турским начином ратовања, организовао је заседу и са једним одредом одабраних војника изненада је напао турски логор, изазвавши тако општу пометњу. Како се и зима приближавала, султанова војска се повукла, а Скендербег је добио прилику да зиму искористи за

што боље војно организовање. Међутим, на помоћ Угарске, исцрпљене после пораза код Варне и на Косову, није могао рачунати, Венеција, која је највећим делом финансирала и материјално помагала Албанце, инсистирала је да води главну реч у дипломатији, док је Дубровник нудио само финансијску и дипломатску помоћ. Једину праву помоћ обећавао му је напуљски краљ, Алфонс V Арагонски, и римски папа. Са краљем Алфонсом је закључио 1451. споразум чиме је потврђена Скендербегова руководећа улога у одбрани земље.

Два пута је успешно одбио снажне турске нападе 1452. године, а наредне године пад Цариграда означио је нову прекретницу у односима између савезника. Зато је лично отишао у Напуљ ради даљих договора и сакупљања помоћи. Тако оснажен успео је да 1445. освоји Берат. Али његов стриц, Мојсије Големи, прешао је на страну Турака. Ова издаја замало да није коштала Скендербега живота – уз велике напоре успео је да одбрани напад Турака, под Големијевим вођством, на Крују. Хуњадијево брилијантно освајање Београда 1456. дало је хришћанским земљама велику наду, али његова брза смрт је од Скендербега начинила јединог представника хришћанског отпора на Балкану. Мојсије Големи се, као покајник, вратио Скендербегу који је стрицу опростио неверство. Међутим, нова издаја у оквирима Скендербегове породице се догодила – Хамза, Големијев сестрић, изненада је прешао на турску страну 1447. и заједно са султаном Мехмедом Освајачем кренуо на Крују. Но и овога пута Албанци су имали пуно успеха, заробили су Хамзу и предали га краљу Алфонсу као ратног заробљеника.

У оквиру тих дешавања папа Каликст III позвао је све хришћане на нов крсташки рат, потврдио Скендербегу статус главнокомандујућег, доделивши му титулу генерала Свете столице, и добио потврде од Угарске, Венеције и Напуљске краљевине да ће помоћи у борби. Његов наследник, Пије II, направио је ратни план, али, иако је у Мантови 1459. потписан споразум, он није спроведен, јер су у међувремену дефинитивно пале Србија и Босна. Син напуљског краља, Фердинанд, тражио је помоћ од Скендербега у одбрани Напуљске краљевине од Француза (послао му је 1461. одред одабраних војника). Како до новог крсташког похода није долазило, Скендербег је 1463. био приморан да потпише мировни споразум са султаном. Али онога тренутка када му је стигла објава да је крсташки рат подигнут,

Скендербег се придружио савезницима. Иако је Балабан-паша, албански ренегат, сакупио 1465. четири пута надмоћнију војску од Скендербегове, доживео је пораз, па је султан наредне године одлучио да коначно Крују и ту „земљу немира и устанака“ примири. Папа Павле II потврдио је Скендербегов статус *Atleta Christi*, тј. Христовог првака у предвођењу антитурског отпора.

Скендербегове јединице нападале су из заседа и бусија Турке, али су биле немоћне. Обратио се папи за хитну помоћ, али она никада није стигла. Уз задејство са Леком Дукађинијем организовао је отпор, ослободио Крују и ухватио Балабан-пашу. Венеција је настојала да помогне албанским устаницима, но прерана Скендербегова смрт 17. јануара 1468. довела је до нагле супремације Турака. Умро је у тренутку док је припремао Други свеалбански сабор на коме је желео да збије редове албанских великаша и да спречи њихово прелажење на страну непријатеља. Његов син, Ђон, пребегао је у Напуљ заједно са мајком, тако да је још само Лека Дукађини остао верним савезником Венеције и предводником албанског устанка. Скендербегов син ће тек 1492. предводити акције против Бајазита II, али без већег успеха. Венеција је запосела приморске градове Драч (1502) и Љеш (1506), чиме је преостала територија коначно прешла у турске руке.

4. Рига од Фере

У малом тесалијском селу, Велестину, рођен је 1757. године Рига, познатији код Грка као **Велестинац** (Βελεστηνλής), а код нас као **од Фере**. Његови учени савременици, који су имали обичај да називају постојеће грчке насеобине старим, античким, називима, знали су да се у близини Велестина (Βελεστίνο) налазио древни локалитет познат под називом Фере (Φέραι), па су га зато преименовали у Ригу од Фере (**Ρήγας Φεραίος**).

Рига је потицао из веома угледне и богате цинцарско-грчке породице која га је послала на школовање. Прва сазнања стекао је у малој школи при цркви у родном месту, а потом је отишао у градић Амбелакија (област Олимпа), где је похађао трговачку школу у којој је изучавао математику, стране језике, граматику, природне науке, поморство итд. Не зна се колико је ту дуго провео времена нити када је напустио Тесалију – он о томе ништа не наводи, а врло мало података налазимо и код његових савременика. Највероватније је да је између 1777-1780. отишао у Цариград где је, попут већине ондашњих образованих младића, подучавао децу из угледних породица, бавећи се и трговином, што индиректно потврђују и неки сачувани записи и подаци. Пошло му је за руком да постане секретар Александра Ипсилантиса који је у три наврата био кнез Влашке и Молдавије током 1774-1821. Историчар Филимон, близак пријатељ Ипсилантисов, заиста потврђује ову чињеницу – након 1785. Рига је био његов секретар. Нема сумње да је Ипсилантис одиграо снажан утицај на младог Ригу те да су му положај, функција и кнезове везе омогућили да створи широки круг познанстава те да прошири многа знања.

Како су фанариоти били задужени за управу над румунским кнежевинама, Рига је, по службеној дужности, провео тамо неколико година као секретар. Најверодостојније мишљење јесте да је у Влашку дошао почетком 1786. када се на трону налазио Николаос Маврогенис кога су фанариоти сматрали уљезом и узурпатором трона на кога су, како су сматрали, полагали неприкосновено право. Да би контролисали све Маврогенисове активности, Ипсилантис му је посало по

препоруци младог Ригу у Букурешт. Подаци нам указују да је Рига, пре свог доласка код Маврогениса, претходно био секретар код румунског кнеза (бољара) Бранковеануа (Brâncoveanu), бана Крајове, те да се у тој служби прославио својом виспреношћу, радиношћу и ученошћу. У Крајови је имао прилику и да се лично упозна са чувеним пашом Видина, Пазваноглуом, кога, исто као и Маврогениса, велича у својој корачници *Поклич* (Θούριος ὕμνος).

Нешто касније је Рига боравио у Бечу годину дана (1790-1791), у својству секретара барона фон Лангенфелда (односно Христодулоса Кирлијаноса), где се активно укључио у рад грчке колоније, састављене од прилично имућних трговаца, банкара, занатлија, професора, свештеника и штампара. У то време је обновљени хеленизам био на своме врхунцу те је новопридошлом Риги отворио нове видике. Тако је упознао круг родољуба који су припремали грчки фронт и покушавали да отпочну са што скорим организовањем борбе за ослобођење матице од турскога ропства. Група угледних Грка из Беча је током 1790. отпутовала за Санкт Петербург и затражила пријем код царице Катарине Велике. Задатак овог посланства био је да придобије царицу и да издејствује помоћ Русије у остварењу циља. Међутим, никакав конкретан одговор нису добили, што је био отворени сигнал Грцима да морају под хитно преузети ствари у своје руке. У међувремену је окончан аустријско-турски рат, што је подстакло Ригу да напише демарш канцелару Кауницу, иницијатору аустријско-руског војног савеза, захтевајући да се настави рат против Турске када је већ много постигнуто и када се Труска налазила већ на коленима. Рига је нагласио да ће се грчки народ одмах укључити у рат, а то ће одмах подстаћи и све остале народе на Балканском полуострву да крену у своје ослобођење.

Јануара 1791. вратио се у Букурешт. О његовом боравку румунске архиве чувају велики број различитих докумената који указују на сву Ригину свестрану активност и учествовање у друштвеном и политичком животу Влашке. Последњи документ који наводи Ригин боравак у овом влашком граду носи датум од 3. јула 1796, неколико дана пре његовог дефинитивног одласка. Читав низ докумената говори о његовој активности, а посебно Ригина богата преписка с угледним личностима онога времена, вођена на француском језику. До Трста је отишао 1794.

године на договоре са неколико виђенијих грчких трговаца ради уговарања робе и њеног преузимања. Иако нема никаквих поузданих доказа, сматра се да је Рига био и професор на Академији у Букурешту коју су фанариоти основали.

Све до 1792. надао се да ће аустријско-руска коалиција омогућити ослобођење Грчке, али након политичког сазревања и потоњих догађаја између европских држава, Рига се окренуо ка Француској, усвајајући све оне позитивне елементе из друштвеног, политичког и философског стремљења. Бонапартини војни успеси постигнути приликом освајања Италије су и Риги и свим Грцима у дијаспори пробудили наду у што скорије ослобођење домовине. У том погледу је његово оснивање Хетерије у Букурешту 1795. било од пресудног значаја за уједињење свих Грка из расејања. По угледу на хетерије из античких времена, и ова је имала за циљ активно организовање подухвата и планирање циљно усмерених акција. Овакве сличне организације стваране су по целој Европи. У њима су револуционарне идеје и франкомасонска интернационала играли значајну улогу, поред ширења великог духовног хуманизма. Њима су, такође, придодате и слободарске идеје које су укључивале и неопходне реформе у целокупном друштву и поретку. Не задуго су се појавили и покушаји конкретног реализовања ових социјалних, политичких и економских захтева у виду завера и побуна. Чланови Ригине хетерије били су, пре свега, Грци, а њено језгро, уз Ригу, представљала су седморица његових блиских пријатеља и истомишљеника – браћа Панајотис и Јоанис Емануилис, Димитриос Николидис, Теохарис Турундас, Антониос Корониос, Јоанис Карацас и Ефстратиос Аргентис. Касније им с епридружио и Србин, Филип Петровиц, из сремског села Дивош, који је био непосредно укључен у све делатности хетериста. Његово задужење било је да започне с одговарајућим припремама и да покрене револуционарну активност код Срба.

Рига, преко француског конзула у Трсту, упутио је писмо Бонапарти у коме му се обратио у име свих Грка, молећи га да помогне у ослобађању Грчке. Био је вољан да изнесе Бонапарти све своје конкретне предлоге о начину спровођења револуционарног француско-грчког деловања и о повезивању и координацији војних акција. У међувремену су Французи упутили своју прокламацију становништву Јонских острва, обећававши им културни, политички и друштвени

просперитет. Рига за њу никада није сазнао нити је икада дознао да су Јонска острва, по укидању Млетачке републике, припала Французима 1797. године. Његова основна идеја је била да, по обављеним преговорима, отпутује у Грчку и да прогласи револуцију. Но, издаја Димитриса Икономоса Риге аустријским властима у Трсту спречила је остварење његових планова.

Ухапшен је 19. децембра 1797. у хотелу и тада је заплењен и његов кофер пун књига, разног пропагандног материјала и памфлета. У полицији је покушао да изврши самоубиство, али је, по оздрављењу, пребачен у Беч где је уследила детаљна полицијска истрага. Тако су похапшени не само сви чланови његове хетерије него и Ригини пријатељи – штампар Георге Пуљас и његов брат, Константин (растурао је Ригине памфлете), Србин Филип Петровић и Гаспар Петерс, његов професор француског језика (писао је писма Бонапарти и Директоријуму), Константин Дукас (вршио је револуционарну агитацију) те Георге Теохарис. Сви су они, осим Риге и хетериста, били аустријски поданици.

У међувремену је бечка влада ступила у преговоре са Високом Портом о даљој судбини заточеника. Порта их је тражила, пошто су били њени грађани, и желела је да се са њима обрачуна. Аустријски шпијуни су дојавили бечким властима да су пољски родољуби и њихов вођа, Тадеуш Кошћушки, пронашли уточиште под окриљем Турске. Зато су аустријски амбасадор у Истамбулу и велики везир постигли савршен договор – Аустрија ће изручити Ригу и његове присталице Турској, а Турска ће предати Кошћушког и његове саборце. Тако је Мустафа-паша, управитељ Београда, сачекао 10. маја 1798. брод из Земуна са грчким револуционарима на пристаништу на Доњем Калемегдану. По извршеној примопредаји свих тражених лица, Рига од Фере и хетеристи одведени су у казамате калемегданске тврђаве. Њихово погубљење изведено је у највећој тајности, највероватније 24. јуна исте године у једној од кула.

5. Марко Краљевић

Циклус народних епских песама о Марку Краљевићу код Срба, Бугара и Македонаца је један од главних ослонаца епског певања. Песме које обрађују Марков лик, дело и његове подухвате су веома бројне и тематски богате. Због такве популарности, а делимично и због миграција становништва по Балканском полуострву, пронеле су се и код других балканских народа, Хрвата и Словенаца.

Марко Краљевић је историјска личност. Рођен је 1331. године као син Вукашина Мрњавчевића, господара Прилепа и западног дела данашње Македоније. Марков отац се, по свему судећи, око 1365. прогласио краљем, ковао је свој новац и понашао се као потпуно самосталан владар који није зависио од цара Уроша. Због тога је највероватније стекао негативну репутацију у народу. А у народу је остало и сећање да је Вукашин организовао у част посете цара Уроша лов те да га је тада на превару убио покрај (највероватније Охридског) језера.

На очево место ступио је после битке на Марици 1371. када је признао турско вазалство. Територија којом је владао била је прилично смањена, али га то није спречило да 1375. године постане краљ, односно „млади краљ“. Управо по овој титули, а не по породичном презимену, остао је познат у народу. Нигде није остало забележено да ли је учествовао у боју на Косову, мада народни певач вели да је закаснио. Познато је из историје да је султан Бајазит, напредујући ка Србији, сакупио војску, храну и припремао напад понајвише на простору Маркове државе и Марковог вазала у долини Вардара, Константина Дејановића.

О Марковој владавини као и о месту његове погибије мало се зна. Изгледа да је био благ, праведан и правичан владар, управо онакав какав је приказан у песмама – борац за једнакост, равноправност, за част. Када је реч о његовој смрти, историјски подаци нам не нуде много. Отворене симпатије влашког војводе Мирчете Старог према хришћанима и његова војна помоћ у косовском боју довели су га у сукоб с Османлијама које су покренуле рат против Влашке. У њему, на турској страни, учествовали су и Марко и Константин Дејановић. Обојица су погинула у бици највероватније код места Ровине на реци Арђеш 1395. Како Марко иза себе није оставио наследника, српска властелинска породица Мрњавчевића била је потпуно угашена.

О Марковој погибији случајно знамо – остало је забележено да је Константинова кћи, царица Јелена, у цркви Свете Софије у Цариграду одржала парастос и за оца и за Марка који су несрећно главе изгубили у том рату. У народу се задржало сећање да је Марко ипак сахрањен у једном манастиру јужно од Скопља или чак негде у околини Неготина. По Константину Филозофу (у Животопису деспота Стефана Лазаревића), уочи боја изрекао је: „Ја кажем и молим Господа да свим хришћанима буде помоћник, а ја нека будем први међу мртвима у овој рату!“. Данас наши историчари сматрају да су ово Маркове аутентичне речи те да је то први доказ о његовој слави у народу. Вук је у *Српском рјечнику* дао све што је народу било познато о Марковој погибији:

1. у селу Ровинама га је убио златном стрелом у уста војвода Мирчета;
2. Шарац му се заглибио у једној великој бари на Дунаву током боја, па су тако обојица настрадали;
3. једино су он и Шарац преживели битку, па се милостиви Бог смислио на њих и пренео у једну пећину где и сада живе;
4. у пећину је сâм побегао, чим је испробао пушку. Када је видео како му је пушчано зрно пробало длан, рекао је: „Сад и најгора рђа може убити најбољег јунака!“

На питање – шта је главни узрок Маркове славе у народу – одговори су најразличитији. С историјске тачке гледишта, био је назнати владар, али је у народним песмама приказан као највећи јунак. Народни певач није без разлога одабрао баш њега, а не Константина Дејановића, за узор. Мишљења историчара и других научника су подељена:

- А) по једнима, тиме као да је анонимни народни певач хтео да спере очеву љагу са Марковог имена и да га сасвим удаљи од Мрњавчевића који у нашој народној традицији нису уживали симпатије;
- Б) по угледном историчару Ватрославу Јагићу, Марко је физички заиста био корпулентна фигура и маркантна личност. Његов контакт с Османлијама довео је до подизања антитурског расположења у народу и до још већег потенцирања на његовој снази, физичком изгледу и баратању оружјем;
- В) по Томи Маретићу, песме о Марку нису ништа друго до најобичније препевавање. У њима су се пренели како догађаји и легендарне приче, тако и карактерне особине других (не)анонимних јунака;

Г) по другим историчарима, сви доступни подаци до данас нису потврдили народна предања о Марку, што значи да је његов лик само уметничка визија и пројекција народних очеивања, веровања и надања у избављење.

Уколико упоредимо циклус песама о Марку Краљевићу са сличним циклусима других народа, можемо видети да постоје извесни знаци подударности. Нигде се не опева некакав мали, кржљав, неугледан и морално окаљан лик у таквом светлу, што значи да је ово један од низа интернационалних модела сликања и приказивања ликова јунака. Али иако је Марко приказан у песмама као људина, на двама фрескама насликан је као обичан човек у краљевској одори. Приказан је сасвим обично, баш као и сви српски средњевековни владари, устаљеном византијском фрескотехником, без икаквог трага о горостасности и мужевности. Прва фреска налази се са леве стране изнад улазних врата у манастир Светих Архангела код Прилепа чији је ктитор био Марко. Друга се налази са спољашње стране његове задужбине, познате у народу као Марков манастир, у близини Скопља³. У Народном музеју у Скопљу чува се један једини новчић кован у његово доба на коме је Марко приказан без претенциозности.

Стојан Новаковић дао је две хипотезе о Марковој популарности. По првој, иако је био турски вазал, држао је до своје речи и настојао је да не каља и свој углед и углед народа ког је представљао као владар. Народ је врло брзо осетио разлику између турских господара и њега, па су се песме и приче о Марку као позитивној личности појавиле врло брзо, већ након 1400, када је дошло до евоцирања успомена. Великаши из Марковог окружења изгубили су своје позиције и повластице, мада постоје подаци из једне византијске хронике анонимног аутора да је султан Мурат био веома благонаклон владар, посебно према покоренима. Друга Новаковићева хипотеза заснива се на мисли да је Маркова (највероватније плаћеничка) војска славила и величала свог команданта. Након његове погибије, многи су се склонили у Угарску, поставши најамници код других владара и на тај начин су проносили Маркову славу и подвиге, испевајући песме о њему и причајући приче, анегдоте. И поред тога што је Марко у народу остао упамћен као

³ Нажалост, овај манастир и фреска уништени су током 1999. године када су албански сепаратисти, после НАТО-вог бомбардовања СРЈ, спровели оружану побуну ради отцепљења западног дела Македоније и њеног припојења Албанији.

позитивна личност, Његош имао је негативан став према њему. Сматрао је да он није био јунак, већ какав пробисвет и пуштахија. Потврда за ово Његошево промишљање налази се у збирци наших народних песама познатој по имену Ерлангенски рукопис. У њој постоји једанаест песама о Марку Краљевићу – једна од њих јесте и песма *Орање Марка Краљевића*, забележена неких стотину година пре Вука. Иако је ова песма садржајно идентична Вуковом запису, суштинску су различите: Арапин сусреће Марка који оре око Романије са купљеним ралом и воловима. Овај га не препознаје, па га зато моли да га проведе кроз шуму за два дуката, пошто се боји Марка. Марко пристаје и, чим су замакли у шуму, убија Арапина. То што Марко доноси мајци у Вуковој песми три товара блага Његош види као најобичнију пљачку и хајдуштво. Зато се Његош окренуо Милошу Обилићу који је, према његовим мерилима, право оличење чојства и јунаштва, истинска слика најидеалнијег јунака. Наш теоретичар, Војислав Ђурић, у песми о Марковом орању друмова види једну специфичност средњевековних феудалаца. Они су, по својој професији, били ратници који се нису бавили тежачким пословима (попут орања), па је у доколици лако заподенути кавгу са Турцима који пљачкају народ. По њему, песма је веома едукативна, јер носи једину могућу поруку: или ћеш ратовати као јунак па доћи кући са благом, или ћеш орати и трпети зулум непријатеља.

Најстарији помен о слави Марка Краљевића забележен је Сплиту 1547. У једном писму кнез Комек обавестио је млетачки Сенат о подели хране сиротињи и навео како је неки старац (не зна се да ли је реч о ислуженом војнику) у пратњи своје кћери из свег гласа запевао песму о краљу Марку на словенском језику, чим је примио своје следовање, а остали затечени у близини здушно су прихватили и наставили песму. Најстарија у нас забележена песма о Марку потиче из 1556. Реч је о бугарштици под насловом *Марко Краљевић и брат му Андријаш* у делу *Рибање и рибарско приговарање* аутора Петра Хекторовића. У овој песми је Марко приказан као братоубица. Брат му на самрти опрашта и моли га да мајци не каже праву истину, него како се сусрео са јеленком који није хтео да му се склони са пута, па му је зато сабља крвава. На питање где му је брат, да јој одговори како је остао у туђој земљи због љубави према гиздавој девојци.

Вуков Марко је веома корпулентан човек. Ако узмемо у обзир чињеницу да је највећи број песама записао од певача Тешана Подруговића, веома високог, крупног и изузетно снажног човека, у правом смислу људескаре, онда уочавамо да је Тешан заправо извршио својеврсну пројекцију себе самога у лик Марка Краљевића. Али, да не буде забуне, и код других балканских народа у песмама о Марку Краљевићу наилазимо на нашег јунака приказаног као крупног и изузетно снаженог човека. Оно што би било заједничко за све балканске народе јесте да је Марко приказан као неустрашиви антитурски борац, као борац за истину и правду који је нежан према обесправљенима и болећив према сиромашнима, а храбар, осيون и немилосрдан према надменима. Зато је на јужнословенском простору одиграо велику улогу у општем образовању народа у погледу витешке борбе, части, јунаштва, поштења као и идеје о слободи и независности.

6. Синкретички лик Старине Новака

Године 1553. Антун Вранчић (Antonio Verantio, 1504-1573), црквени прелат, путописац и дипломата хрватског порекла у служби ердељског војводе и потоњег краља Иштвана Запоље (Szapolyai/Zápolya János, 1487-1540), саставио је на латинском језику путопис под насловом *Iter Buda Hadrianopolim* (Између Будима и Једрена) кога је Алберто Фортис уврстио у свој *Пут у Далмацију* 1774. године. У том кратком спису, Вранчић наводи да је чуо за изнесног Новака за кога народ вели да је „краљ Грчке“ (regulus Graeciae). Тај Новак се у народним песмама назива Новаком Дебелићем. Он је био још за време деспота Стефана Лазаревића гласовити хајдук, али његова слава код Срба током XV и XVI века опевана је двојачко. По истраживачу Трифонову, у једним, бројнијим и познатијим, песмама велича се као хајдук, у другим, мањег обима, приказан је као старовремени јунак. У бугарским народним песмама се наводи као цесар Новак – као историјска личност, био је обновитељ цркве Свете Богородице 1369. године. На једној фресци изнад саме порте у манастиру приказан је као седи старина, не као моћни, снажни и дебели хајдук.

У време цара Ираклија (610-641) Византијско царство подељено је на теме (провинције) које су биле веома слабо настањене. Због тога се полако у њих досељавају новопридошлице - Словени који бивају и ратари и војници истовремено у служби грчких велможа. Са протеком времена се издвојио слој нове војске организован у потпуности по узору на византијски систем. Њихово званично (службено) име гласило је *bellator novus*, тј. „нова/млада војска“ (на турском: јаничари /*yeni + çeri*/). Након опсежних борби против Арабљана и Бугара су у Византији стекли ново, адекватно име - *debellatores*, „победници“.

На основу свих расположивих историјских извора познато нам је да је Старина Новак био историјска личност, чувени хајдучки харамбаша из XVI века. Надимак Старина је највероватније у вези са тиме што су га његови хајдуци, као свога старешину, називали из милоште „бабом“ (перс. „отац“, „деда“). Код Румуна

је у оквирима њихове народне књижевности управо познат као Баба-Новак. Нестор Летописац указао је у својим аналима на постојање двојице Новака:

- А) један је аристократа из непосредне близине кнеза Лазара. Рођен је у Соко Бањи, и хајдуковао је на Старој Планини,
- Б) други је сиромашан сељак, кулак на смедеревској тврђави који је отишао на југ, у Босну, где је хајдуковао четрнаест година на Романији.

Исти историчар је записао да Новак Дебелић може бити и кум деспота Ђурђа Бранковића на његовом венчању 1414. године са „проклетом Јерином“. У Животопису деспота Стефана Лазаревића Константин Филозоф наводи поименце, али само узгред, Новака Дебелића и описује га укратко као једног од подређених деспоту. Бугарски истраживачи сматрају да је Баба-Новак био Бугарин из Видина на Дунаву који је ратовао заједно са Дели-Марком против Турака 1594, предводећи здружене јединице састављене од српских, румунских, бугарских и мађарских војника. Име Баба-Новака се најчешће везује за Марка Краљевића – он се представља у народним песмама као Маркова десна рука. Када је реч о његовом пореклу, Срби и Румуни су склони да верују да је био Србин, док Бугари тврде да је био – Бугарин

Не зна се тачно када је рођен (претпоставља се између 1520-1530), али место његовог рођења јесте Пореч, мало село на обали Дунава. У оквиру бугарске усмене традиције, место његовог рођења везано је за град Једрене. Био је један од ретких писмених људи (читао је и писао на старословенском), говорио је румунски, грчки, а турски је научио у заробљеништву. У младости је радио као кулак на обнови смедеревске тврђаве. Будући прилично преке нарави, а како није могао више трпети зулум и осиноност Турака, једног дана је ударио извесног високог турског чиновника (по другим изворима – убио га је), па се одметнуо у шуме где је врло брзо организовао своју прву чету. Са сином Грујицом хајдуковао је на планини Романији⁴ у Босни, али био је ухваћен и одведен у заробљеништво. Међутим, Турци су му поштедели живот због исказаних ратничких способности и вештина. Због тога су га поставили за субашу, али се врло брзо баба-Новак и овога пута

⁴ Назив Романија у словенском језику на Балкану јесте сачувани одјек ранијег грчког имена, Ρωμανία /чит. Ромеа/, за Византијско царство.

одметнуо од турске власти у горе. Због издаје, Турци су се дали у потрагу за њиме и када је био поново ухваћен, да би му се осветили, повадили су му све зубе⁵. Но ни то га није спречило да остане веран себи и својим циљевима. По пуштању је изнова организовао хајдучке чете да би, пред крај века, имао под својом командом неколико хиљада хајдука.

Доласком Михаила Витеазула на престо Влашке 1593, Старина Новак се задесио на Дунаву. Витеазул, кога је Висока Порта довела на престо, прикључио се Светој лиги коју је организовао папа Климент VIII. У њој су главну снагу чиниле Шпанија и Аустрија. Старина Новак се 1595. нашао раме уз раме са Витеазулом. Заједно су ратовали и против Турске и Аустрије која је држала Трансилванију (Ердељ). Њихов пораз уследио је 1601. године. Након освајања Трансилваније годину дана раније, Витеазул је кренуо на Молдавију и прикључио је Влашкој. Уследио је његово устоличење и проглашење за владара трију румунских провинција (Трансилванија, Влашка, Молдавија), што је изазвало у Трансилванији оштре протесте и незадовољство ердељских и саских племића. Врло брзо су, уз помоћ Аустрије и Мађарске, организовали оружану побуну којој су се придружили пољска војска, одреди ердељског кнеза Жигмунда Баторија и молдавског војводе Јеремије Могула. Бројчано надмоћнији и ефикаснији у нападима, непријатељска војска је довела до коначног пораза удружене румунске војске на челу са Витеазулом и Старином Новаком. Остало је забележено да је Новакових 15.000 ратника растерало безмало два пута јачег непријатеља, али ердељски Мађари снажним контранападом јуришали су с леђа на влашко-српске снаге које су муњевито разбили те заробили у општем метежу Старину Новака. Док је Михаил Витеазул хуманије погубљен у Клужу (одсечена му глава), освета победника над пораженим Старином Новаком била је и више него стравична – добро плаћеним крвницима (Циганима) је наређено да њега и његовог свештеника што дуже муче и одрже у животу, па су их скоро два сата живе пекли на тихој ватри као на ражњу.

Циклус песама посвећених Старици Новаку веома је развијен код Срба, Бугара и Румуна. Старина Новак у румунском и српском епосу представља својеврсно оваплоћење мита, реалну историју заогрнуту у баладу. Представљен је

⁵ По свему судећи, изгледа да му је одатле потекао надимак Баба.

као Прометеј, као вечити симбол слободе, храбрости, подвиштва и борби за независност балканских народа. Румунски еп о Старини Новаку је проткан читавим низом фантастичних, бајковитих елемената, док су српски и бугарски епови веома блиски устаљеном епском начину приказивања јунака и догађаја.

Појава хајдуштва на Балкану био је спонтан и природни друштвени процес у виду изражавања расположења, незадовољства и протеста потлаченог народа према репресивним властима. Лик Старине Новака је, уз Марка Краљевића, друга балканска личност која је један низ векова инспирисала и повезала балканске народе у борби за независност. Било да је реч о Старини или Баба-Новаку, треба рећи да су се оба лика појавила у периоду између српске катастрофе из 1389. године и мученичке смрти војсковође и првог ујединитеља свих румунских територија, Витеазула, 1601.

7. Грчки извори о косовском боју

Октобра 1389. године, а по неким истраживачима можда и дванаест дана од косовске битке, настао је један документ на тлу Византије који нам је данас познат само у облику преписа с уметнутом садржином. Саставио га је руски ђакон Игњатије из Смоленска који се, у то време, налазио у пратњи руског патријарха на његовом путу за Цариград и Свету земљу. На основу свих расположивих елемената из документа сазнајемо да је ђакон Игњатије био у непосредној прилици да у Цариграду служи уживо вести о косовском боју, и то не само међу обичним светом него и у високим круговима. Тако се информисао о току самога боја и о коначном исходу. По Игњатију, „васколику хришћанску војску мученичком смрћу пострадавши од мача непријатеља цар је Лазар предводио“, а „султана Мурата јунак од племенита рода Милош у току битке убио је“. У документу још стоји да су Византинци били дубоко разочарани српским поразом, али нису крили своје задовољство што су се решили, захваљујући српском јунаку, опасног османлијског непријатеља.

Овај документ у неку руку верно одражава стање ствари у Византији која је у време пре и после битке на Косову пољу била вазална турска држава. Своју независност изгубила је за време владавине цара Јована V Палеолога, одмах по маричкој бици. Његов син, Теодор I (1382-1407), морејски деспот, признао је султанову супремацију и уживао је његову отворену подрушку и помоћ у борби против свих својих противника и претендената на престо. Иако су Срби били, поред Османлија, највећи непријатељи Византије, владало је ипак мишљење да се још једино Срби могу одупрети надлазећим непријатељима. Након пада Ниша под турску власт, кнез Лазар је успео да заустави турско напредовање код места Плочник, а босанска војска, на челу са војводом Влатком Вуковићем, је 27.8.1388. поразила Турке код Билеће. Ови значајни успеси, али и пораз Срба, нису остали незапажени. Зато је византијски хроничар и знаменити солунски ретор, Димитрије Кидон, упутио два одвојена писма свргнутом цару Манојлу I Палеологу на

Лемносу. У првом га са радошћу обавештава о великој српској победи над Турцима код Билеће, у другом једино о погибији Муратовој:

Онај проклетник, веома осион према Богу и Његовој баитини а истовремено и веома дрзак према свима, сада нестаде и погине од оних за које је мислио да ни вест о снази, која се против њих спремила, неће издржати, већ да ће на сами глас у оксан поскакати. Али, иако је он пао, наше стање неће се поправити. Ни када би сви Турци помрли, уверен сам да Ромеји не би почели паметније радити!

Димитрије Кидон, велики поборник сарадње Византије са Западом и склапања војног савеза са моћним европским државама, одбијао је било какву помисао о могућности сарадње између Грка и суседних Словена и Руса, дословно следећи идеју о унији двеју цркава. Исто тако, Кидон није навео неке конкретне околности нити имена, већ, по угледу на античке узоре, користи махом реторику из које се закључује како је погибија Мурата изазвала велику кризу код Турака. Њу Грци, међутим, нису знали како да искористе у своју корист, будући да су били између себе прилично подељени и завађени.

Белгијски византолог Анри Грегоар је у својој студији *Византијско јавно мишљење и косовска битка* указао на један врло занимљив став који сасвим одударе од Кидоновог става. Реч је о једном стиху у оквиру *Алфаветског канона* са краја XIV века чији је аутор највероватније монах Максимос Мазарос. Стих је објављен 1896. године и, по Грегоару, преводилац на латински није га добро схватио па је зато превод нетачан. У његовој исправљеној верзији, монах Максимос позива на радост

што је Трибал (тј. Србин) у својој несрећи уништио и непријатеља свога.

Грегоар вели да је овај став био сасвим могућ уколико је дошло до својеврсног помирења између Срба и Византинаца. А до њега је дошло услед потоњих друштвено-политичких прилика и потом склопљеног брака између Јелене Дејановић и византијског цара Манојла II Палеолога.

Чињеница је да су кратки успеси српско-босанске војске током 1388. године само на кратко донеле наду Византинцима да је могуће сузбити турска даља освајања. Бугарски цар, Иван Шишман, видно охарабрен српским успесима, одбио

је да плаћа данак султану и организовао је отпор. Нешто слично се догодило и код византијских феудалаца чији су се поседи граничили са Бугарском: и они су желели да се одупру новој власти, успоставили су везе са бугарским царем и почели да врше припреме за договорену заједничку побуну. У међувремену је султан Мурат сазнао за ове планове, сакупио велику силу и у једном налету савладао све своје противнике. Његов је план био и да се у исти мах устреми на Србију која је умногоме подстицала балканске народе на отпор. Тек с обновљеним резервама војника могао је кренути према Србији. У целини гледано, Грци нису имали никакве озбиљније могућности да се придруже Србима на Косову пољу. Не само зато што су се природно бојали турске одмазде, већ и зато што су сами великаши били, како је то Кидон навео, расцепкани, разједињени, заокупљени династичким борбама за превласт на престо, без добро организоване и плаћене војске.

Позновизантински историчар Лаоник Халкокондил, ученик чувеног филозофа-хуманисте Гемистоса Плитона, саставио је средином XV столећа своју *Историју Грка* у којој је засебно дао и кратак преглед светске историје, од старих Асираца па до настанка Османлијског царства. У оквиру овог одељка постоји посебно поглавље које детаљно описује период османлијских освајања на Балкану и пропаст Византијског царства. Када говори о турским освајањима, Халкокондил приказује борбе свих балканских народа и велича их. Он ни на једном месту не потцењује, као скоро сви претходни византијски историчари, суседне народе Грка, па Словене приказује као сапатнике Грка по вери и по судбини. Описујући српско-турски бој, навео је како је неки угледни племић, по имену Милон (Μίλων), убио копљем турског султана за време битке и да је он сâм погинуо ужасном смрћу достојном једног мученика.

Године 1499. начињен је превод једне грчке хронике, аутора Јована Нуке, на италијански језик. Хроника је састављена 1463. у виду хроничарског приповедања о догађајима који су се десили током три последња столећа (распон XIII-XV век). На страницама које говоре о дешавањима у XIV веку наилазимо и на делове који се односе на Косовски бој. Превод хронике је веома занимљив и, по свему судећи, мора да га је начинио неки наш човек који је сматрао за потребно да дода још

нешто о боју. Анонимни преводилац је одлично познавао нашу усмену епску традицију па је тако превод додатно проширен подацима. У Јовановом тексту наводи се како је извесни српски племић убио султана. Преводилац је дописао Милошево име и додао да је био изузетан, да је међу Србима владала велика подељеност, да је постојала суревњивост према њему и да је Милош покушао на све начине да се оправда пред кнезом од разних клеветника. Управо је овај тематско-сижејни део у преводу преузет из наше народне традиције. На њу се позивао и Константин Филозоф који у своме делу „Житије деспота Стефана Лазаревића“ није нигде директно навео Милошево име, али зато казује да је султана Мурата I убио *„неко веома благодаран, кога облагаше завидљивци своје господару и осумњичише као неверна“*. И Константин Филозоф и Нукин преводилац инсистирају на издаји као главном узроку пропасти царства српскога. Малобројни грчки извори о Косовском боју нигде не наводе издају као разлог изгубљене битке нити уопште коментаришу српски пораз. Он је био прихваћен као неминовност, баш као што је и грчки пораз настао у безизлазној ситуацији. Оно што је занимљиво у овом италијанском преводу јесте да се као издајник не наводи Вук Бранковић, већ се спомиње једно ново име које је до данас историји остало сасвим непознато – име **Драгослава Пробишића** (у оригиналу стоји Dragoslavo Probiscio).

8. О балканским женама-ратницима

Балканска народна (пре свега, фолклорна) свест и традиција и даље чувају једну успомену на крајње особити вид својеврсног остатка ратничког духа у облику сећања на жене-ратнике. Иако су и други народи на свету имали у својим културним традицијама сличне одјеке, сви истраживачи се слажу у једноме, а то је да мит о жени-ратнику безмало до данас прилично добро сачуван у изворној форми на Балкану.

У *Илијади* се налази само на узгредни спомен на два места о извесном ратничком народу жена, Амазонкама (Ἀμαζόνες). Другим речима, за њега је мит о њима био веома удаљен и заборављен. У делу каже како се новопридошли Пријам борио заједно са Фригијцима против Амазонки код Сангарија ((III,189), а да их је потом Белерофонт победио у Ликији (IV,186). Хомер је био први који је употребио термин *αὐτιανέρας* који су лингвисти тумачили или као "мушкомерци" или "налик на мушкарце". Међутим, много касније Есхил и Херодот говоре о томе да су биле љуте противнице мушкарцима које су убијале. Херодот је био први који је забележио митску причу о Амазонкама у V столећу пре Христа (IV, 110-7) у којој се каже да су живе на самом крају тада познатог света и да су њихови родитељи били богови Арес и Хармодија. Савремени проучаваоци, Wace&Stubblings, у својој књизи *Companion to Homer* пишу да "су Амазонке толико чврсто укорене у хеленску књижевност да је веома тешко поверовати да ове хероине не оличавају један стваран народ из централне Азије." Постојбина Амазонки се одувек везивала за М. Азију, а Страбон је био први који их је лоцирао за Кавказ и Понт. Плутарх, описујући поход Римљана на Кавказ, каже да су се Римљани сукобили с Албанезима на реци Абант и да су Албанезима помагала у борбама Амазонке. Диодор Сицилијски у I веку пре Христа говори о походу Амазонки на Либију и наводи како је Александар Велики на путу према Индији примио њихову царицу Фалестру која је желела да му остави потомство.

Хипократ је први протумачио њихово име базирајући се на анатомији женског тела – име су добиле по томе што је стасалим девојчицама (тј. у пубертету)

одсецана десна дојка (ἀ-μαζος = одрезана прса) како би им се плећа оснажила и како би лакше могле руковати луком и мачем. Исто тако, Хипократ казује да су мушка деца или одмах убијана по рођењу или кастрирана да би могли обављати женске послове по кућама.

У грчкој митологији постоје две развијене приче о Амазонкама. Једна се тиче Ахилеја који је у Тракији убио Пентесилеју, краљицу Амазонки, у борби, пошто је похитала да са својим саплеменицама помогне Тројанце, а друга Хераклита који се у земљи Амазонки сукобио са њима у покушају да се домогне појаса краљице Хиполите. У древној Атини мит о Амазонкама се везује за Тезеја и његове походе у земљу Амазонки у којој је отео њихову прелепу краљицу, Антиопу. Амазонке, хотећи да се освете, подигле су велику војску, кренуле на Атину и стигле до улазних врата у град. Након дуге борбе, Атињани су их поразили, а Тезеју је у међувремену Антиопа родила сина Хиполита чиме је прекинуто непријатељство. У време пелопонеских ратова стизале су чудне вести о Спартанкама које су се једнако храбро и вешто бориле против Атињана баш као и Спартанци и које су се саможртвовале. Ове приче су на неки начин подгрејавале мит о Амазонкама код Атињана.

Тек са туркократијом и хајдучијом као њеном реакцијом на Балкану се бележи појава жена-хајдука. Код Срба је то својевремено била Милица-девојка, харамбаша из Босне, која је трагично изгубила живот у Травнику под мучењима и злостављањима. О њој пева наша народна песма *Милица девојка хајдукује*. Вук је забележио једну епску песму о одметници Мари родом из Бања Луке, другу о Љуби Хајдук-Вукосави која преобучена у мушко рухо упада у тамницу и спасава мужа. Станко Враз, хрватски књижевник, објавио је 1847. године у свом часопису *Коло* песму из бањалучког краја о извесној Фајки, девојци која се одмеће у хајдуке заједно са Мидхатом. Из једног записа из Крајине пред крај XVII века сазнајемо да је једва ухваћена „извесна амазонка по имену Рабија која је жарила и палила по Крајини коју је паша дао јавно обесити“.

Код Македонаца је постојала извесна харамбаша, Сирма-војвотка, историјска личност. За њу се зна да је била мушкобањаста и да је носила само мушко рухо, а када више није желела да трпи Турке, одметнула се у гору и окупила

око себе чету од 70 јунака који су били познати по неустрашивости и јунаштву, а она сама је била одличан стрелац и никада није била ухваћена. Код Бугара је сачувано сећање на горду војвоткињу Румену, родом из Ћустендила, из сиромашне сточарске породице, коју су Турци непрекидно терали да се потурчи. Заједно са Стојаном, њеним другом из детињства, бежи у планину, оставља мужа и децу, и почиње хајдучки живот који се неуспешно завршио – желела је да са дружином пређе у Србију, али ни прилике ни околности нису јој то дозволиле те око 1850. године њена активност замире. У Молдавији је у XVIII веку хајдуковала извесна Војка Балака о којој постоји само једна сачувана епска песма.

9. Бубулина

Потицала је из угледне поморске породице са Хидре настањене на острву Спецес. Рођена је у цариградском затвору 1771. док јој је мајка била у посети мужу кога су претходно Турци заробили. Њен отац, Ставријанос Пиноцис, учествовао је у пелопонеској буни 1769-1770, познатој у грчкој историји као Орлофов устанак. По смрти мужа, мајка се вратила са Бубулином на Хидру, да би се после преудала за поморског капетана и бродовласника, Димитриоса Лазару-Орлофа. Још од малена је показивала велику страст према мору и бродовима, слушала невероватне пустоловине и приче морнара о слободи народа под турском окупацијом. Била је прави узор својој млађој браћи и сестрама, прилично тврдоглава, неустрашива и одлучна. Већ са седамнаест година се удала за капетана и бродовласника Јанузаса, а потом и преудала после смрти првог мужа у својој 34. години за Димитриоса Бубулиса. Оба мужа су јој погинула у поморским биткама са пиратима, тада веома раширеним дуж обале Грчке. Бубулис је био прави трн у оку пиратима и убијен је у једној од највећих херојских поморских битака у то време. Два алжирска гусарска брода поставила су заседу у коју је његов брод упао. Настрадао је сасвим случајно, када га је покорсио куршум у часу када се, у безмало тренутку победе, непажљиво нагнуо преко ограде да види гусарски брод који је тонуо.

У то време је Бубулина имала седморо деце, али је била добро економски обезбеђена због великих прихода од бродова, имања, инвестиција и готовине. То наслеђено богатство је још увећала, постала је партнерским власником једног броја бродова, да би касније о свом трошку три брода саградила – један од њих јесте први и највећи грчки ратни брод, Агамемнон.

Турци су покушали да јој заплене сву имовину, користећи се изговором да јој је муж учествовао у турско-руском рату на својим бродовима. Бубулиса су Руси одликовали највишим одликовањима, добио је чин руског капетана морнарице и постао почасним грађанином Русије. Бубулина је отпловила у Цариград да се нађе са руским амбасадором, грофом Строгановим. Предочила му је све заслуге које је њен муж постигао, показала сва документа која су потврђивала учествовање

Бубулиса у ратним садејствима са Русима и затражила његову заштиту. У то време су њени бродови пловили под руском заставом у складу са трговинским споразумом између Русије и Турске који је дозвољавао грчким бродовима транспорт роба. Строганов ју је послао на Крим на имање које јој је цар Александар I поклонио. Пре поласка је затражила и пријем код султана Валиде која је остала веома пријатно изненађена њеном појавом, ставом, личношћу и молбом за помоћ. У Русији је остала три месеца, а у међувремену је мајка султана Махмуда II успела да убеди сина да Бубулини изда посебан указ којим јој је имовина поштеђена. Тако се запутила на Спецес и 1818. године постала једина жена чланом Филики Хетерије.

По повратку започиње приреме за устанак – набављала је илегално оружје и муницију из страних лука и допремала материјал на својим бродовима кога је крила у своме дому и на другим местима. Брод *Агамемнон*, корвета од 33 метара са 18 топова, саграђен је 1820. Извесни становници скренули су пажњу Турцима на дешавања у локалном бродоградилшту. Постојала су строга ограничења у погледу тонаже, величине и наоружања грчких бродова, па је Бубулина ухапшена и оптужена да је градила у тајности ратни брод. Бубулина је не само подмитила турске званичнике који су дошли у инспекцију брода, него јој је пошло за руком да протера тужитеље с острва. Судбина овог брода није ништа мање трагична од њене судбине – после ослобођења брод је предат грчкој морнарици, али га је 1831. адмирал Мијаулис спалио у поморској бази Порос током грађанског рата.

Бубулина се 1819. обрала поново у Цариграду због оптужби за градњу брода, али се сусрела и са васељениским патријархом Григоријем V и разговарала о времену за подизање устанка. Током грчке револуције Бубулина је поседовала флотилу бродића као и одреде од становника са Спецеса које је она лично наоружала, плаћала и хранила заједно са посадама својих бродова. Тиме је много осиромашила, али је и помогла у борбама против турских опсада код Нафплиона и Триполице.

На *Агамемнону* се 13.3.1821. завијорила револуционарна застава коју је поздравила топовска паљба изпред луке. На застави се налазио орао са сидром у једној нози и феникс који се рађао из пламена у другој, што је симболизовало

новоно рађање народа уз помоћ поморских снага. Ова застава је била слична оној из доба цара Комнина. Већ 3. априла је и званично придружена флотила са Спецеса оној са Хидре и Псаре – укупно 300 бродова без којих није се могла остварити грчка победа. Бубулина је имала флоту од 8 бродова, од којих је 5 било под њеном командом и који су кренули ка Нафплиону где су успоставили блокаду луке. Град са своје три тврђаве, од којих је једна у мору (Паламиди), сматрао се неосвојивим. Њен ватрени говор и одушевљење подстакли су ратнике да буду одлучни. Историчар Хаџи-Анагрију, сведок, пише:

„Заиста је ретко у историји народа да се нека жена лати оружја, посебно имућна, која је пристала да жртвује на олтару ради своје отаџбине све – себе, новац, бродове и сопствене синове. Беше то Ласкарина Бубулина коју су народи света поздрављали као хероину. И заиста је била лављега срца: 4.12.1821, колико се сећам, издала је наређење на свом броду да одмах исплове, али киша куришума и топовска ватра са обале учинише да њени храбри момци устукну на трен. Попут разбешњене Амазонке, посматрајући битку, повика – Јесте ли жене или нисте мушкарци?! Напред!! – Њени официри сместа послушаше, прегруписаше се и нападоше – борише се, али узалуд, јер се тврђава није могла са мора освојити. Баш зато се искрцала са својим трупама и остала све до пада тврђаве 30.11.1822, предводећи своје људе у бици, трошећи своје богатство ради бродова у нападу на тврђаву.“

Историчар Орландос писао је да су Бубулине заслуге такве да "нигде и ни у једно време је нека жена била укључена у устанак народа са таквим карактером и способношћу да задобије светско дивљење." А други, Филимон, у својој похвали вели: "Против ње су се нечовечни срамили а храбри устукнули."

Бубулина је учествовала у поморској блокади и паду Монемвасије, потом Пилоса и донела је залихе хране градићу Галаксиди у Коринстом заливу. Капетани тих бородова били су њени синови и полубраћа. У бици код Аргоса, града близу Нафплиона, њен прворођени син, Јанис, погинуо је у борби против 2000 Турака, предвођених Вели-бегом. Попут Леониде, и Јанис је погинуо херојски. Успео је у копненој бици да се приближи Вели-бегу, да га обори са коња и смртно рани мачем, али га је погодио метак у чело. Нико од Грка није остао у животу у потоњем масакру.

Неколико дана пре пада Триполице, тада главног места на Пелопонезу и пашиног седишта, Бубулина је стигла на белом коњу у логор устаничке војске у пратњи својих сународника. Ту се срела са Колокотронисом и другим клефтима који су јој се обраћали ословљавајући је "капетаницом" или "велика госпа" (μεγάλη κυρία). По смрти је од Руса добила почасну титулу адмирала, јединствену у светској поморској историји. Нешто касније је дубоко пријатељство Бубулине и Колокотрониса крунисано браком између његовог сина, Паноса, и Бубулине кћерке, Елени.

Када је 11.9.1821. пала Триполица, Грци су спровели страховиту одмазду над Турцима освећујући претходно учињени покољ недужних Хиоћана. Масакр је трајао три дана и три ноћи – 30.000 је убијено, а Бубулина је успела да спаси Хурсит-пашин харем; добивши преклињање пашине супруге да их спаси, ризиковала је свој живот, али је тиме испунила обећање које је 1816. дала султановој мајци (која се заузела да се њена имовина поштеди) – ако јој се нека Туркиња обрати за помоћ, да јој не окрене леђа и да јој помогне најбоље што уме.

Нафплион је пао 30.11.1822. и Бубулина се настанила се у кући коју јој је, као награду за услуге, дала новообразована државна власт. У време II грађанског рата 1824, када су се устаничке вође, на челу са Колокотронисом, бориле за превласт, Панос је, заједно с оцем, био спроведен у затвор организованом у манастиру на Хидри као опасни непријатељи по државу. Панос би осуђен и убијен. Бубулина је упутила протесно писмо влади да би била врло брзо и она протерана на Спецес где је, убрзо, и сама била убијена у завери.

Ибрахим-паша, египатски адмирал, 12.1.1825. искрцао је турске и египатске трупе на Пелопонез са којима су се Грци лако могли разрачунати да нису били међусобно завађени. Искрцавање је била само претходница већих трупа које је уследило – Турци су повратили велики део Пелопонеза и у наредне три године су спроводили терор и одмазде. По искрцавању турских снага Колокотронис био је ослобођен и понудили су му да води војне јединице. Бубулину је смрт затекла услед великих припрема за њено учествовање у ратним операцијама – 22.5. убио ју је један од чланова породице Куцис, Христодулос, услед велике породичне свађе – за њеног сина, Јоргоса Јанузаса из првог брака, побегла је Христодулосова кћерка,

Евгенија. Он се појавио са наоружаним члановима родбине, тражећи да му кћи буде враћена, а Бубулина се појавила на балкону своје куће и започела је страшна препирка. Упутила му је оштре речи што је довело до тога да је или он или неко од његових убије у мраку.

10. Чучук Стана

Чучук Стана Пљештић (тур. чучук = „мали“, „ситан растом“) рођена је 1795. године у Неготинској нахији на ободу планине Дели Јована и за живота је стекла велику славу као неустрашива жена-борац, будући да је потицала из породице која је, према штурим историјским изворима, водила порекло из устаничке Херцеговине у којој су се потомци Пљештића исказали као прекаљени хајдучи и борци против Турака. Станина старија сестра Стојна била је удата за устаничког војводу из Првог српског устанка, прослављеног у бојевима на Иванковцу и Делиграду. Историчар Милан Миличевић је у свом делу *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба* назначио да је Чучук Стана пленила својом лепотом, виспреношћу, разборитошћу, али да је била изузетно плахе нарави и веома ратоборна, да је умела јахати коња и без седла те да је баратала исто тако добро пушком као и сваки мушкарац. Када је лета 1809. у Станино село Сиколе упала група хајдука под командом војводе Миленка Стојковића да би пљачкали и отели храну и стоку, Стана, напунивши тек 15 година и оставши без своје девојачке спреме, запути се сама, наоружана до зуба, директно у место Пореч (данас је то Доњи Милановац на обали Дунава) код војводе Миленка да затражи правду. Преговори са Станом текли су прилично тешко, јер не само да је тражила повраћај своје имовине него је захтева да се све опљачкано врати њеним сељанима. Са друге стране, војвода Миленко је био познат као велики женскаррош и имао је харем састављен од Туркиња заробљеница најразличитијег узраста. Када је преко својих посланика покушао да је задржи, Стана је у борби успела да рани двојицу ножем а трећег да озбиљно погоди метком у груди, што је било сасвим довољно да овај одустане од сваког покушаја да је задржи код себе. У то време је у Поречу имао уточиште Хајдук Вељко Петровић који је, због одбијања послушности Карађорђу и Совјету те због бројних напада и насртаја на девојке и жене, побегао из Београда како не би био изведен пред суд и заточен. Сигурно је да му овај догађај никако није промакао. У то време је Хајдук Вељко био у браку са рођаком Станоја Главаша, Маријом, али је био решен да нађе себи нову жену. Мала Стана као да је била поручена за њега. У међувремену је Совјет опростио Хајдуку Вељку све грехе, јер је

он, заједно са својим четама, однео бројне победе над Турцима (битка код Штубика, ослобођење Врбовца, Подгорца, Соко Бање) чиме је ослободио знатне делове данашње источне Србије.

Венчање Чучук Стане и Хајдук Вељка обављено је 1809. године у Поречу, иако су једно време живели невечно, што је изазивало велика подозрења околине. Из Београда је чак стигло и оштро писмо у коме га и Карађорђе и Совјет опомињу на долично понашање и траже да предузме хитне мере, у противном покренуће поступак против њега. Зато Вељко подмити Карађорђеове писаре и владику те тако доби дозволу за нов брак, а бившој жени поклони кућу и имање у Јагодини. Све до 1811, када је Вељко постављен за војводу Неготинске крајине, Стана је пратила свога мужа на свим његовим бојиштима, мада је он сматрао да је женама једино место у кући. Међутим, Стана се у неким ситуацијама заиста показала вештим ратником и човеком од кључног поверења, што је Вељко изузетно ценио и због чега је био донекле попустљив према њој. Какав је однос био Вељка према њој сведоче сачувани записи руских официра који су боравили код њега – Стана је имала приступа трпези једино као слушкиња, никада није смела да му се обрати нити је могла да седне за сто, све време је стајала позади и чекала његова наређења, а неретко, ако му се није допало јело или како је оно било послужено, бивала је обавезно ружена а неретко и кажњена каквим ударцем.

Према Вуковим записима, Стана је временом успела да увелико примири Вељков бунтовничку и сирову ратничку нарав због које је био у завади са Совјетом и пред кнезом Милошем. Сâм Вук не говори много о Стани у биографији Хајдук Вељка, чак не наводи ни њена учествовања у биткама, као да није ни постојала у његовом животу, што је зачуђујућ податак, с обзиром да је Вук, у својству судије и писара, био у Вељковој непосредној близини сваки дан и да је био добро упућен у његову породичну ситуацију. Хајдук Вељко је погинуо око 1. августа 1813. и убрзо је Стана напустила са бројним избеглицама Неготин склонивши се у Пореч, а онда, због издаје у домаћим редовима, у општем метежу и масакру који су спроводили Турци, некако је успела да се спаси и да се запути према Аустрији. Заједно са 150.000 Срба обрела се у Панчеву у карантину, а одатле је отишла у Бечкерек (данашњи Зрењанин) где је боравила са бившом Вељковом супругом, браћом и

другим значајним личностима из његове околине. У међувремену, у пуној животној снази и лепоти, иако је четири пута била тешко рањавана, имала је низ удварача и просаца, али је свима одговарала да ће се удати „само за јунака“. Добивши такозвану „удовичку отпремнику“ од великог Вељковог наслеђа, Стана је живела веома повучено, а када је руска влада дозволила српским старешинама да се населе у Русију, почетком 1815. се обрела у Букурешту где се, према наводима Саре Карапанце у писму Вуку од 22. марта 1816, удала за хетеристу Јоргакиса Олимпиоса. Њега је већ имала прилике да упозна у Неготину када је капетан Јоргаћ, како су га Срби звали, боравио код Хајдук Вељка са својим добровољцима и учествовао у оружаним акцијама.

Њена удаја за капетана Јоргаћа није био прави потез, како се испоставило, јер је он, због својих тесних веза са грчким хетеристима, стално морао да мења место боравка и да се склања од аустријских, мађарских и руских потера. Његово окружење се умногоме разликовало од Вељковог – кретао се увек у кругу образованих и интелегентних људи којима су биле познате све закулисне борбе, који су се окретали сплеткама и интригама на шта Стана није била навикнута. Свесна свог нижег социјалног и образовног ранга, Стана је одлучила да неће бити пуки пратилац свога супруга, већ да ће му бити и жена од користи. Зато је почела да учи грчки, руски, румунски и пољски и за кратко време се и описменила. Олимпиос је, по избијању Другог српског устанка, организовао чету од 600 Срба, Бугара и православних Албанаца са којом је желео да се придружи кнезу Милошу, али је овај план пропао, пошто званична Влашка није желела да се сврста ни на једну страну. Хетеристи су наредили Олимпиосу да хитно ступи у везу са Милошем ради организовања ширег балканског устанка, те он са Станом прелази у Белу Цркву 1816. Уједно, Олимпиос је био и посредник у преношењу поверљивих писама између Карађорђа и кнеза Милоша те Карађорђевих присталица. Лета исте године су се Карађорђе и Олимпиос упознали у Бесарабији где је Карађорђе живео на једном имању. Када су руске власти одлучиле да Карађорђе протерају дубље у своју територију, хетеристи су одлучили да предузму кораке и да Карађорђа пребаце у Србију. Захваљујући доброј организацији то су и спровели у дело, али, нажалост, Карађорђе је био убијен и сви даљи планови су пропали. Капетана

Јоргаћа су ухапсиле аустријске власти, успео је да им побегне, али је поново ухапшен у Влашкој и изведен пред суд. Њега су тражила и турске власти, јер му је глава била високо уцењена, али и пред влашким властима је требало да одговара због „ситних кривица“. Донета је била пресуда да се убије, Стана је тражила интервенцију руског конзула, али како ништа није уродила плодом на дан када су га водили на губилиште упрегла је коње и стигла поворку, иступила испред ње и пред запрепашћеним стражарима узвикнула: „Најпре ће ови точкови прећи преко мене, па онда преко њега“. Овај запис оставио је Станин сестрић Михаило Спасојевић 1884. године. Олимпиоса је помиловао влашки војвода Караца који га је узео за команданта своје гарде. Све до 1821. Олимпиос је одржавао службену преписку са кнезом Милошем а хетеристе, који су били подељени у вези са сарадњом са кнезом, саветовао да организују побуну у Србији против Милоша. У међувремену је подигнут устанак у Влашкој, Олимпиос је постављен за генерала, а Чучук Стана је прешла из Букурешта у Кампу-Лунг где се прикључила устаницима, приложивши 5.500 дуката уз признаницу које је требало касније да наплати од будуће Народне благајне (тј. банке) Грчке. Дуг ипак није могла да поврати.

Олимпиос је погинуо у Молдавији 1821. у манастиру Секу ког је одабрао као последње стратешко упориште устаника. Заједно са њиме су се борили Петар Добрњац као и 300 храбрих Неготинаца. Стана са троје деце живела је у Хотину и у 26. години је поново остала удовица, окружена српским великашима из Првог устанка и њиховим породицама. У међувремену је покушала од кнезова Милоша и Михајла да добије одобрење за повратак у Србију као жена Хајдук Вељка и пензију, али је свака молба била одбијена. То ипак није спречило кнеза Милоша да се често сусреће са Станом у Букурешту током његовог изгнанства из Србије. Грчки краљ Ото Баварски јој је одредио пензију и Стана 1842. одлази у Атину где се у њеном дому окупљају сви виђени Грци, учесници грчког устанка, незадовољни владом и њеним одлукама као и краљем. Затражила је од Грчке да подигне споменик њеном мужу, али је захтев био одбијен. Следеће, 1843, године била је у аудијенцији код краља који ју је само хладно примио и саслушао. Незадовољна таквим односом, постала је завереник против омрзнутог режима: септембра је послала своја два сина као добровољце у борбу против краља. Устанак је успео,

странци су отпуштени из државне службе, састављена је народна влада и сазвана скупштина да изради нов устав.

Скрхана од тешког живота и нагле смрти млађег сина Александра, Стана је тихо умрла 1849. у приличној немаштини и беди, заборављена и од Србије, у коју је искрено желела да се врати, и од Грчке. Њен син Михајло, коњички пуковник, кренуо је 1876. у Србију да се прикључи српским добровољцима у борбама против Турака, али се нагло разболео, па се вратио у Атину и убрзо је умро. Где је Станин гроб, не зна се. Једна легенда вели да је једном приликом изјавила, пошто је често одлазила на рт Сунион где је у тишини поред Посејдоновог храма посматрала величанствене заласке сунца, како би желела да буде баш тамо сахрањена да би вечно могла да буде сведоком тих незаборавних залазака над Егејским морем.

11. БАЛКАНСКИ УСКОЦИ

Назив **ускоци** добило је углавном православно становништво које је, након пада Босне (1463) и потом Херцеговине (1482) под турску доминацију, пребегло на подручја Хрватске и Славоније која су се граничила са новоосвојеним турским територијама. Име су добили по томе што су „ускакали“ у освојене турске области. Један део овог становништва је, на самоме почетку, представљало посаде пограничних аустријских утврђења. Међутим, на основу расположиве грађе, види се да су се самоорганизовали нешто касније и да су самостално, као герилци, предузимали упаде не само на подручја под турском влашћу ради обрачуна и пљачке, него и на поседе Млетачке Републике, тражећи уточиште и службу у војсци. Ускоци су се организовали као засебна војна сила која је била добро покретна и која је себе видела као главног бранитеља хришћанства од муслимана. Уједно, њихов неписани војни кодекс части подразумевао је:

- а) посебну бригу како према рањеницима тако и према погинулима у биткама и њиховим породицама (рањеници су били збринуте и, у случају да нису могли више ратовати, имали су обезбеђену економску и сваку другу помоћ баш као и породице погинулих),
- б) забрану трговине ратним заробљеницима и заробљеним становништвом,
- в) решавање питања увреде части путем двобоја уместо крвне освете

У XVI столећу Клис је био главни ускочки центар који је пао 1537. године под Турке. Због тога је нов центар премештен на подручје Сења и од тада се именом ускока називала посада сењске капетаније (капетанија је захватала простор између Речине, ушћа Зрмање, Бриња и Оточца). Због њихових веома успешних дејстава против Турака, Венеција је покренула рат против Турске империје. У њему су се посебно истакли одреди ускока у бици код Лепанта 1571. који су помогли здруженој флоти Шпаније, Венеције, Аустрије и папских држава у коначном поразу турске ратне морнарице.

Живећи на релативно сиромашној територији, а недовољно материјално помагани, сењски ускоци су нападали крајеве под Турцима и Млечанима. Њима су

се повремено продруживали и тзв. вентурини, односно бегунци и одматници из млетачке Далмације. Ускоци су имали своју морнарицу, састављену од малих, лаких и брзих бродица, чувену по смелим нападима на млетачку трговачку морнарицу. Разлог се крио у њиховом незадовољству што се Венеција обавезала 1540. да ће дозволити слободан пролаз Јадраном турским бродовима. Гусари на југу, а ускоци на северу, учинили су Јадранско море веома несигурним за трговину и плобидбу. На Венецију су вршили притисак папа, Висока Порта, шпански и напуљски краљ, али чак и уз помоћ Аустрије није успела да ускоке примири. Међутим, тадашњи млетачки посланик у Грацу, Муничо Минучи (Minuccio Minucci), забележио је да су дамама на двору у Грац стигли товари свиле, броката и накита одузетих у акцијама од ускока. Он је био и први који је саставио повест о ускоцима на италијанском језику (*Istoria degli uscochi*) коју је објавио у Венецији 1603. године.

Млетачка република је од 1577. године уместо ускока почела да масовније узима Албанце за регуларне војнике и поморце. Ускоци су углавном ограничили своје активности, поставши активни ноћу и за време олуја и непогода. Јаки продор турских снага 1592. године под Хасан-пашом омогућио је освајање Сења, па је велики број ускока убијен, одведен у робље, а становноштво градића десетковано.

Напад ускока 1602. на Истру условио је потписивање споразума између Венеције и Аустрије. Командант Рабата (Rabatta) послат је са јасним задатком да реши питање ускока, али његови напори нису уродили плодом – ускоци су га највероватније убили и наставили су гусарење. У међувремену је Аустрија у релативној тајности наставила да подржава ускоке у подухватима против Венеције и замало да због ускочког гусарења није избио рат између ових земаља када је Венеција затражила да се уништи ускочко језгро у Сењу, пошто је губила велики број ратних бродова. Зато је 1615. миром у Мадриду одлучено да се ускочко питање реши једном за свагда и Аустрија се тада обавезала да ће постављене задатке извршити. Војвода Фердинанд их је преселио у унутрашњост Балкана, у близини града Оточца и на планину Жумберак, а целокупна сењска флотила је спаљена. Тако је нагло престала свака њихова активност. Овде би требало истаћи да су у том и нешто каснијем периоду најугледније хрватске властелинске

породице, Франкопани и Зрински, нудиле посебну заштиту сваком ускоку који би прешао у римокатоличанство. Остало је забележено да су поглавито у области Рибника вршили притисак на досељенике. Из те области потичу познате ускочке породице Сенковића, Грубачевића, Вуксановића, Јанковића, Смиљанића и других чије су историјске личности народне епске песме овековечиле, попут: Сењанина Иву, Сењанин Тадију, војводу Јуришу и браћу Даничић. Посебну славу сењским ускоцима донела је чувена новела хрватског књижевника Аугуста Шеное, под називом *ЧУВАЈ СЕ СЕЊСКЕ РУКЕ*.

У XVII веку делују котарски и приморски ускоци, својеврсни настављачи сењских традиција. Ове ускоке су представљали становници из Босне и Херцеговине који су ускочили на просторе Млетачке републике и активно учествовали у два млетачко-турска рата.: у кандијском (1645-1669), на подручју Книна, Гламоча, Шибеника, Сиња, Дувна и Ливна, те у морејском (1684-1699), где су учествовали скоро сви котарски ускоци. Из млетачких архива види се да су добијали висока одликовања и редовна месечна примања као награду за верност и оданост. Из тог разлога су сви ослобођени далматински простори на основу постигнуте сагласности котарских сердара припојени Венецији којој ускоци, као релативно добро организована, оспособљена и опремљена војна сила, нису одговарали: бојећи се за власт над новодобијеним територијама, млетачка Сињорија (заправо, извршна власт састављена од дужда и шесторице саветника) врло брзо кренула је у акцију да на све начине спута моћ ускока и значај њиховог деловања. Најистакнутије личности из тог времена су: Јанко Митровић, Стојан Јанковић и Вук Мандушић. Током читавог XVIII столећа, а посебно у другој половини, постепено јењава и престаје активност котарских ускока захваљујући, пре свега, неколиким чињеницама. Као прво и основно, дошло је до промене у политичким односима између Аустрије и Турске царевине чиме је сваки даљи ратни сукоб између њих био избегнут. Период релативне стабилности у Аустрији условио је поступно јачање њеног целокупног присуства у Далмацији и у залеђини. Тиме је дошло и до промене затечених друштвених односа код ускочког становништва које се нужно окренуло новим активностима – осим војној служби, поморству, трговини и економији. Уједно, Аустрија је спровела како делимично

расељавање православног ускочког становништва у унутрашњег далматинског залеђа тако је подстицала и његово преобраћење у римокатоличанство.

Према нашим истраживачима народне епике и историје, у старијим ускочким песмама (потичу из XVI-XVII столећа) борбе ускока и њихови међусобни односи далеко су верније приказани, сходно историјским условима. У новијим песмама, а посебно са почетка XIX столећа, ускок постаје веома сличан хајдуку по начину сликања у песмама, одлучан и неустрашив антитурски борац који се, као такав, отворено слави.

12. Одјек грчких устанака у српској књижевности током XIX и XX века

Јован Стерија Поповић, подстакнут избијањем грчког устанка 1821, у жељи да изрази сву своју наклоност и дивљење према грчком народу, те да укаже Србима на њихове храбре подухвате, саставио је 1825. једну мању збирку песама изузетно поетичног наслова – *Седмостручни цветак борећим се Грцима*. Збирка је остала у рукопису, јер су аустријске власти строго забраниле њено објављивање из оправдане бојазни да би Срби, али и други словенски народи, могли схватити песме као отворени позив на организовање устанка на територији Аустрије и Угарске. Теме су по својој карактеру искључиво национално-ослободилачке и одишу отвореним позивом младог песника на уједињење, на борбу, те на стварање дефинитивно независне српске државе по угледу на грчку. У збирку су, поред Стеријиних песама, ушли и његови препевы најпознатијих револуционарних песама грчких просветитеља: Поклич Риге од Фере, Грчка слобода и Јуначка Тиртеја Адамантиоса Кораиса те Ода Јелинима Јаковака Ризе Нерулоса, као и препев песме немачког филхелена Меболда посвећену Грцима. У књижевном часопису *Седмица* Стерија је 1853. објавио своју дужу епску песму под насловом Марко Бочарис у којој је опевао херојску и мученичку смрт истакнутог клефта и угледног члана Филики Хетерије током одбране града Месолонгија. Песма је својеврсна уметничка визија смрти овог хероја грчког устанка који је погинуо 1823. у боју код Карпениза. Стерија је епски опевао Бочарисове последње тренутке, уневши у песму низ суптилних елегијских и дирљивих осећања, проносећи тако вечну славу легендарног јунака међу српске читаоце.

Стеријин песнички опус посвећен грчкој борби за независност није велики, али је значајан по неколико елемената. Био је први српски песник који је проговорио о грчком устанку и који се потрудио да пренесе у српску средину, како Војводине тако и Србије дух једног новог револуционарног периода. У том тренутку Србија је и даље била вазална турска држава на челу са Милошем Обреновићем која је уживала тек неке повластице. Стерији се чинило да је српски

устанак запао у безизлазну позицију, па је овом збирком желео да покрене Србе на даље револуционарно деловање. Штавише, постојале су и индиције да је покушавао да ступи у контакт са хетеристима и да организује заједничку борбу Срба и Грка против Османлија. Међутим, сви су му се планови изјаловили. Стерија је одрастао у средини с апсолутистичким обликом власти у којој је угарско и аустријско угњетавање по националној основи било изузетно јако. Отуда је избијање грчког устанка, што се у новинама тога доба могло тек узгредно прочитати због јаке цензуре штампе, дочекао као одличан повод да скрене пажњу прилично необавештене српске јавности на ондашње актуелне догађаје на југу Балканског полуострва. Сматрао је да ће пример Грка послужити као узор за наставак српске револуције и за остварење вековних српских тежњи о васпостављању властите државе. Уједно, овом збирком је желео да скрене пажњу и на подршку васколиког српског народа једном блиском, братском по вери, народу сапатнику који се грчевито борио за остварење исте жеље.

Када је 1866. на Криту избила грчка побуна против турске доминације, у српској књижевности тога времена појавиле су се бројне песме на ту тему. О том устанку су певали сви највећи српски бардови позноромантичарске поезије, попут: Јована Грчића Миленка, Владислава Каћанског, Мите Петровића, у чијим песмама се испољава дивљење према Грцима, њиховој борби и устанку, солидарност с устаницима, жалост за погинулим јунацима, али и визионарско наслућење заједничке српско-хеленске борбе и братства који су се развили у потоњим деценијама XIX и XX века. Њихове песме јасно су наговестиле долазак једног новог доба у историји не само српског и грчког народа него и свих других балканских народа. Из тог разлога је нарочито одјек устанка на Криту био изванредно јак у Србији. О њему су нашироко писале и све тадашње српске новине, доносећи на ударним странама потресне вести о страдањима Грка услед турских одмазди. Са друге стране, било је и много извештаја о веома храбрим, неустрашивим и смелим подвизима грчких устаника, о њиховом напредовању, о помоћи која им је несебично стизала како из саме Грчке тако и из Западне Европе. За разлику од Стерије, чији је глас био силом прилика угушен полицијским забранама, песници и интелектуална наша елита за време владавине кнеза Михајла

Обреновића отворено су подржавали грчку борбу на Криту за слободу, осамостаљење и присаједињење острва матици. Не треба посебно нагласити да је овакав став наших песника имао посебан значај, будући да се у том тренутку Србија налазила на својеврсној историјској прекретници да поврати велики део својих територија (то ће се догодити наредне, 1867). Величајући грчку борбу и напоре устаника на Криту, песници тога времена су на свој начин дали допринос подстицају до краја нереализоване српске борбе за аутономију и повраћај отргнутих територија од матице.

У ослобођеној Србији водећи песник реализма, Војислав Илић, дубоко надахнут пре свега темама из грчке и римске старине, митологије и историје, саставио је 1892. године једну песму чија је тематика била, условно речено, савремена, а сасвим инспирисана непосредним догађајима, под насловом *Гласник Слободе*⁶. Песму је посветио грчком револуционару Риги од Фере и његовој мученичкој смрти у „Уклетој кули“ на Доњем Калемегдану. Ригину песму *Поклич* (гр. Θούριος) превео је, како напомену смо, Стерија 1825, али је она била готово заборављена. О мистериозној смрти Риге и његових сабораца се у Београду дуго говорило. Илићева песма настала је у пресудном историјском и политичком

6

Гласник слободе

У тврђави београдској стара кула и сад стоји,
Што времена ток суморни у мртвоме миру броји.
Многи борац за слободу, у мукама нечувеним,
Скончао је дане своје под високим кровом њеним.
Ту Дунаво хладно шуми, где кржљава зова ниче,
Страшна сова јасно крешти и стража се у ноћ кличе.
Једног дана, доста давно, тешка њена брава шкрину,
И тавничар бледог странца посла кули у дубину.
Ал' он гордо диг'о главу, а с ње пада коса дуга,
На лицу му тежак умор а у оку пламен југа.
То је Рига, син Јеладе, мајско сунце које греје,
И потомак храбрих Грка с Маратона и Платеје.
Он подиже руку десну, на груди му лева пала,
Па говори стражи својој, што се збила крај маршала:
„Османова мрска бесна децо, мрак нека ти тело крије,
Ал' дух мој це тек да живи, дух слободни ено гди је!
Дух ће овај гласник бити за народе на Балкану,
Да не клону у надежди белој зори, јасном дану.
Опустеће двори ваши, а остаће кула стара,
Да сачека ново доба, општа љубав која ствара.“
У том часу с мрачне куле оро сури нагло прхну,
Страсно одби снажним крилом и у ноћ се изви црну...

тренутку када је требало да српска и грчка влада потпишу споразум о удруживању војних снага ради коначног супротстављања Турцима и ради ослобођења својих територија. Јавно мњење у Србији отворено је подржавало овај споразум, а угледни научни радници, књижевници и интелектуалци држали су низ јавних предавања током 1891-1892. у сали Велике школе са намером да упознају шири круг људи о историји, култури и значају грчког народа за европску цивилизацију и мисао. Тиме су још више поспешили српско-грчко пријатељство и ударили су важне темеље будућој сарадњи. Као ватрени заговорник овог споразума, Војислав Илић је ову идеју подржао уметнички обрадивши и оживевши лик Риге од Фере и његово револуционарно дело. Посебно је постулирао Ригину мисао да сложни напор у борби за слободу против заједничког непријатеља ваља да следе сви подјармљени народи на Балкану.

Илићеве нескривене симпатије према Грцима као и према њиховој жељи за ослобођењем и уједињењем у једну државу су се посебно искристалисале између 1889. и 1891. када се налазио у Солуну у својству чиновника српског конзулата. Тада је имао прилике да се поближе упозна са Грцима, њиховим обичајима, живим језиком, народном књижевношћу. На тај начин се његово класично образовање, засновано између сталог и на античким узорима, умногоме допунило, освежило, а њему омогућило да постане једна од водећих фигура српског песништва XIX века. Његово само политичко песништво, уперено против тираније краља Милана Обреновића и против страних завојевача, означило је препород српске родољубиве поезије. Илићеву песму препевао је на грчки језик Костас Пасајанис и објавио је у посебној збирци посвећеној савременом српском песништву, *Српске песме* (Σερβικά τραγούδια, Αθήνα), 1925.

13. Бајрон и Грци

У оквиру историје уметности, а у нашем случају историје књижевности, запажају се четири основне групе уметника који су је обележили:

- а) у прву групу сврставају се они који су за свога живота били познати, признати, овенчани славом и свим почастима, да би по смрти врло брзо пали у историјски заборав;
- б) другу групу представљају они који су за време свога живота били или неоткривени или недовољно познати и признати, да би по смрти били хваљени као истакнути књижевни ствараоци које је та нација икада изнедрила;
- в) трећа група састоји се од оних стваралаца који су за време свога живота били познати, славни, по њиховој смрти временом заборављени, да би у неком наредном историјском периоду били поново откривени и величани;
- г) четврта група уметника, међу које се сврстава и Бајрон, представљена је једним малим бројем истакнутих књижевних стваралаца чија су неоспорна слава и песничка вредност остале непомућене и пре и после њихове смрти.

Када је реч о савременој грчкој књижевности, и XIX век и романтизам, који је дошао нешто касније, обележени су Бајроном и бајронизмом. Бајронов утицај на бројне грчке књижевнике и песнике био је изузетно снажан и трајао је читаво једно столеће – безмало до првих година прошлога века. Одјек Бајроновог духа кроз грчко песништво показује колико је, заправо, он значио потоњим грчким бардовима као главна муза, као идеја водиља, као лучоноша једног сасвим новог песничког израза до тада непознатог у грчкој поезији и књижевности. Могло би се без претеривања рећи да су грчки песници, попут Бајроновог савременика Соломоса (Διονύσιος Σολωμός, 1798-1857), Роидиса (Εμμανουήλ Ροΐδης, 1836-1904), Александроса Рангависа (Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκάβης, 1809-1892), Александроса Суцоса (Αλέξανδρος Κ. Σούτσος, 1803-1868), Паламаса (Κωστής Παλαμάς, 1859-1943) те Сикељаноса (Αγγελος Σικελιανός, 1884-1951), деценијама одавали почаст Бајрону коју он сâм током живота можда није имао како у Великој Британији тако и у Грчкој. Бајрон је, од свих представника млађе генерације енглеских песника романтичара, дочекан у земљама ван домовине као највећи енглески песник после

Шекспира. Једини је од њих ступио на Балкан и, како кажу његови биографи, једини је био истински заинтересован за судбину (малог) човека, за остварење слободе, за равноправности и једнакост стих.

Поставља се кључно питање – зашто су се грчки песници окренули баш Бајрону, а не некој другој уметничкој души? Шта је то што су пронашли у његовом песничком опусу што им је давало подстрека да га следе на овај или онај начин? Одговор се не налази само у чињеници да је Бајрон био и доследно остао непоправљиви бунтовник против друштвеног система угњетавања и неприкосновени борац за слободу човека. Уколико пођемо од премисе да *nomen est omen*, онда је и више него јасно да се према једном анаграмском читању његовог имена његова нарав недвосмислено уочава - **BY Rebellious Outstandig Nature**, тј. бунтован по ненадмашној природи, како је својевремено назначио James O'Duncan у својој расправи о Бајрону као песнику свеопштег друштвеног револта. Одговор би се могао пронаћи и у оној *licencia poetica* коју је Бајрон следио – углавном у слободном стиху, у тежњи да се поиграва метром, речима, да своју мисао што прецизније исказе, попут Шекспира. Све и да му је ненадмашни Шекспир био песнички узор, Бајрон свакако није желео бити Шекспир. Оно што је привукло грчке песнике Бајрону јесте и чињеница да је Бајрон био само свој, да није правио компромисе између властитог начина живота и онога што је у свом песништву изражавао. Како по природи није био опортуниста, све што је имао, укључујући и властити живот, стављао је на коцку. Ова повезаност између Бајронове животне стварности и Бајронове песничке имагинације и данас се дојми прилично невероватна, али не и немогућа. Бајрон је живео за живот, за уметност у најширем смислу, пре свега за властиту песничку уметност која је била одраз његовог другог (песничког) ја, живео је и за себе, али и за друге. Живео је да би на свој начин величао љубав и да би је подарио другоме, али и да би добио узвраћену љубав од другог, отприлике онако како је шпански песник Хуан Рамон Хименез самог себе описао – *Рођен сам с огромном потребом за љубављу, али и ужасном потребом да је пружам*. Са друге стране, Бајрон је својим и пером и делом оповргао у потпуности песничку максиму исказану у наслову кратке Хименесове песме *Yo no soy yo* (Ја нисам ја). Грчки песници препознали су несумљиво оно што је

карактерисало Бајрона као човека – да је до смрти остао доследан себи и својим идеалима.

По свему судећи, Бајрон није био дубоко религиозан човек. Његов однос према хришћанској традицији налазио се у другом плану, јер је сматрао да би пре требало дати предност живом човеку, човеку који пати, који пропада у царству земаљском због нељудских односа, забог тога што је као сужањ окован, спутан, занемарен и угњетен, у односу на имагинарног и недостижног Бога. „Ако већ морам бирати”, каже Бајрон у писму пријатељу Хобхаусу, „онда бирам ону страну која ми је ближа - људску”. Отуда толико искрених емоција према свима који су без личне слободе и, следствено, без слободе духа. Отуда његов узвишени, готово побожни алтруизам и вера у човека, у његову потребу да буде слободан и да у слободи остварује себе као биће створено према лику Творца. Зато се његова наративна поема *Шијонски сужањ* (The Prisoner of Chillon, Αιχμάλωτος της Σιγίων) може сматрати његовим животним манифестом – иако опева роба који, на крају, постаје слободан човек, дело се завршава на сасвим неочекиван начин: поруком да сви идеали, укључујући и онај о личној слободи, губе на крају сваки смисао, посебно када се остваре.

Велика већина грчких књижевника, посебно песника, осетила је сву истинитост ове Бајронове поруке у годинама после стицања грчке независности. Реч је о периоду 1850-1890. када се Грчка налазила у тешким превирањима на свим пољима живота и рада, а ког је обележила и политичка диспаратност – готово јединствена политичка слога усмерена против краља Ота Баварског и његовог апсолутизма постепено је преобраћена, након његове абдикације 1862, у снажну политичку неслогу. Тиме је продубљивана политичка и економска криза која је приморала премијера Харилаоса Трикуписа да 10. децембра 1893. у парламенту изјави следеће – **Δυστυχώς επτοχεύσαμεν!** /Нажалост, банкротирали смо!/. Огромно разочарање културне елите због сложене унутрашње друштвено-политичке ситуације и тешких економских прилика у којима су Грци живели поистоветило се код књижевника са Бајроновим негативним критикама енглеског друштва на почетку XIX века. У њима је он отворено негодовао и нападао строги друштвени конзервативизам и лажни религијски морал. Попут витеза Херолда, и

Бајрон је осетио сву празнину енглеског друштва које је у почетним деценијама XIX века технички и технолошки напредовало. Али, иако је оно било релативно богато у материјалном погледу, у људском је било исувише сиромашно, јер се већина налазила у потпуној обесправљености. У енглеском друштву тога доба није било ни времена ни места да се говори о људским правима, а поготово не о праву на личну слободу, на слободу делања и на властито мишљење.

Грчка од 1850. нити је била богата и развијена у индустријском и материјалном смислу, нити је у њој био учињен неки видан напредак у развоју људских односа, што је својеврсни парадокс, ако имамо на уму да су се баш на тлу Грчке развиле прве философске и антрополошке мисли о човеку као бићу, о хуманијем и праведнијем друштву, о месту, улози и значају човека у природу, друштву и космосу, прве мисли о моралним начелима и обавезама човека. И у грчком друштву на крају XIX века, као и у енглеском на његовом почетку, није било места за „малог човека”. Он је био сведен на пуко аристотеловско „έμφυχο όργανο“, на бездушну биће у својству „κτήμα ή όργανον προς ζωή του κυρίου“ („имање или оруђе које обезбеђује живот господару“) који власнику доноси профит и обезбеђује све материјалне услове за лагодан живот. Отуда се човек XIX века није ни по чему разликовао од античког роба ког је Аристотел одредио као οπιλόυν εργαλείο – „оруже које говори”. Истовремено је оно ζών απολίτικον, односно животиња без икаквог смисла за политичко интересовање те права на политичко деловање.

Песници су имали утисак да у Грчкој после ослобођења обичан човек није имао своје заслужено место у друштву, иако је тај обичан човек изнео на плећима грчки устанак. Сматрали су да су идеали о једном бољем, срећнијем, сигурнијем, успешнијем друштву, а свакако и праведнијем и хуманијем, распршени. Донекле је то била грчка реалност – земљу је требало из темеља успоставити, требало је променити целокупан друштвени, политички и економски систем, увести нове начине пословања, комуникације, што је неминовно захтевало одрицања и самопрегоре. Али, бројни хероји из рата за ослобођење остављени су на милост и немилост, били су заборављени, препуштени сами себи, често и политички прогањани, јер су се јавно дрзнули да проговоре, да дигну свој глас и да изнесу

мишљење. Све ове, па и друге мрачне стране грчког друштва, препознавали су грчки песници у Бајроновим мајсторским описима мрачног карактера људске душе. Тиме као да је оповргнута његова животна максима: „Ако можеш, увек се смеј. То је јефтин лек”. Смеха у Грчкој тога доба било је врло мало.

На Бајроновом спроводу у Месолонгију априла 1824. Спиридон Трикупис (Σπύριδων Τρικούπης, 1788-1873), један од непосредних учесника грчког устанка и његов први историограф, изрекао је следећу примедбу:

<i>Αυτός, του οποίου κλαίμεν τον θάνατον απαρηγόρητα, είναι άνθρωπος ο οποίος εις το είδος του έδωκε το όνομα του εις τον αιώνα μας.</i>	<i>Он, чију смрт неутешно оплакујемо, јесте човек који је од рода свога подарио име читавом нашем веку.</i>
--	---

Емануил Роидис ће 1877. године проширити ову мисао – XIX век је окарактерисао као бајроновски (βαϋρωνίζων), док је највећи бард грчког савременог песништва Костис Паламас 1896. изјавио како је цео XIX век прошао у духу бајрономаније. Један од највећих познавалаца појаве Бајрона у грчкој књижевности, Панос Мулас (Πάνος Μουλλάς), назначио је у својој студији из 1979. да је грчки романтизам - од најранијих почетака, преко највећих домета па до свог пада - био, јесте и остао у највећем делу бајронски (βαϋρωνικός). На стогодишњицу Бајронове смрти Паламас је збирно сумирао значај двеју личности које су, свака на свој начин, обележиле XIX век – Наполеона и Бајрона:

<i>Χώρες δυνάστευε ο Κορσικανός, Ο Βρετανός δυνάστευε καρδιές.</i>	<i>Земљама је загосподарио Корзиканац, Срцима је завладао Британац.</i>
--	---

14. Бајронов однос према Грцима

У поеми *Баур* (The Giaour) Бајрон је исказао сада већ добро познату мисао која и данас изазива бројне полемике и контроверзе код филхелениста, хелениста и историчара:

'T is Greece, but living Greece no more!

Овај стих је и даље проблематичан због импликације његовог семантичког смисла. Основно се питање поставља – шта је њиме Бајрон тачно хтео истаћи, на шта је тачно мислио? Једна група научника и проучавалаца сматра да Бајрон никада није био филхелен у правом смислу те речи, већ да је као изгнаник из властите земље, али изгнаник својом вољом, пронашао уточиште у удаљеној Грчкој како би се склонио од прогона закона и оптужби. Зашто баш Грчка, а не нека друга „егзотична“ земља? Можда зато што се водио мишљу како ће тамо бити на сигурном и да ће бити теже пронађен. Чињеница је и то да је Бајронов буран менталитет више одговарао темпераментном медитеранском него уздржаном енглеском типу. Осим по језику и образовању, као да се Бајрон није разликовао од Грка у том погледу. Али, Бајрон, како и његова писма пријатељима показују, није баш био одушевљен оним што је имао прилике да види када је крочио на древно тло Хеладе, без обзира на сву величину добродошлице. Врло брзо му се појавило разочарање, јер није очекивао да ће затећи оно што га је затекло.

У његовом виђењу, савремени Грци као да нису постојали – попут романтичара и класициста, његових савременика, и Бајрон је веровао да се у Грчкој много тога није променило од античких времена. колико су и постојала сазнања о савременим Грцима у Европи, она су била углавном штура, прилично маглопита и крајње непрецизна. Његов сусрет са грчком реалношћу био је веома болан и савим разочарајућ. Све оно што је знао, читао, замишљао о Грцима и о Грчкој као да је нестало у тренутку. Тешко је данас доказати да ли је у његове руке дошла невелика брошура првог грчког просветитеља европског погледа Адамантиоса Кораиса под насловом *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce* (Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως της Ελλάδος; Белешке о садашњем стању у Грчкој) из 1803.

године. По свему судећи, није, јер да јесте, онда би Бајрон био упознат у најосновнијим цртама о Грчкој и о Грцима на прелазу из XVIII у XIX век. Потпуно неприпремљен и необавештен, крочио је на тле једне древне, али и даље поробљене земље у којој је доживео снажан цивилизацијски шок. Додатно, овај шок је још више продубио културни шок: нигде античког духа, нигде античког начина размишљања, нигде античког грчког, нигде ничега од оног што је знао о Грцима. Из тог разлога Бајрон није могао одмах да се уклопи у грчко друштво, да га прихвати и да га доживи. Требало му је времена да толику различитост прихвати – а велико је питање да ли ју је и колико заиста прихватио – и да јој се прилагоди (мада скептици сумњају да се прилагодио).

У наративној поеми *Дон Жуан* Бајрон је изнео лирско размишљање о Грчкој и о Грцима са којима се суочио. Реч је о познатој песми од шеснаест строфа под насловом *The Isles of Greece* (Τα νησιά της Ελλάδας; Острва Грчке) у чијем претпоследњем стиху стоји мисао исказана овако:

A land of slaves shall ne'er be mine!

Овај стих као да у потпуности подржава сва она критичка размишљања о Бајрону као антихеленисти. Штавише, цела песма, ма колико имала призиву филхеленства и ма колико покушавала да искаже његову наклоност и подршку Грцима у борби за слободу, ипак одише Бајроновим личним незадовољством и негодовањем. Са једне стране, у бројним стиховима отворено критикује Грке што су допустили да буду нечији робови, што су изневерили своје славне претке, највеће борце за слободу – Спартанце и Милтијада, што су се препустили својој судбини, што су током векова заборавили на своје слободарске традиције. Са друге, са правом се питао шта се то десило са Грцима? У шта су се трансформисали? Где је нестала она некадашња величина и слава Грчке? Зашто постоји толика разлика између онога грчког што је било и овог грчког што јесте сада?

Међутим, боравећи дуже са Грцима, Бајрон је постао свестан да савремени Грци са правом траже међународну помоћ, пошто сами, што због тога што су у положају каквом су били, што због тога што су економски, политички и дипломатски били немоћни, не могу остварити своје циљеве, без обзира на сву

срчаност и храброст. Зато Бајрон, додуше у само једној строфи, која већ у првом стиху јасно исказује његову политичку поруку, апологетски и језгровито сумира своје утиске зашто су Грци сами у својој борби и зашто Европа није ништа предузела да би их помогла:

Trust not for freedom to the Franks!	Ἄπ' τοὺς ἄπιστους Φράγκους λευτεριὰ μὴ ζητᾶτε!
They have a king who buys and sells:	Ἐκεῖ ζοῦν ἡγεμόνες ποῦ πουλοῦν κι ἀγοράζουν
In native swords and native ranks,	Μὲ δικό σας τουφέκι καὶ σπαθὶ πολεμᾶτε!
The only hope of courage dwells:	Αὐτοῦ θᾶβρετ' ἐλπίδα, κι ὅ,τι θέλουν ἄς τάζουν
But Turkish force and Latin fraud	Ζυγὸς Τούρκου, μὲ Φράγκου πονηριὰ σὰν ταιριάσουν
Would break your shield, however broad.	Τὴν ἀσπίδα, ὅσο νᾶναι δυνατὴ, θὰ τὴ σπάσουν.

Znaj, Franci nikada ne daju slobodu
I kralj im vešto trgovati nade,
U rodnom maču i skupom pohodu
Tek mogu tvoje počivati nade,
Jer turska sila i Latini lažni
Tvoj štit usamljen slomili bi snažni⁷.

По угледу на Бајрона, о несрећној судбини Грка и Грчке по ослобођењу, о тешком друштвеном положају, о паду свих моралних и људских вредности, па чак и о својеврсној декаденцији савременог грчког друштва у односу на античко, певали су не само грчки бародви романтизма, већ и многи други. Али, разлика ипак постоји. Бајрон је видео спас и избављење Грка и Грчке у оружаном и филхеленској борби против Османлија и веровао је у успех борбе. Како је у разговору са пријатељем Гамбом назначио:

...Не могу сагледати до које ће се висине Грчка узнети. Прво је привукла пажњу песника, фанатика и ентузијаста, а сада ће привући и политичара... Веома су мале разлике између Грка и Турака, а и како не би, само што ови последњи морају, због развоја догађаја, попустити у снази, а они први да постану бољи... Енглеска је влада обманула себе мислећи да је могуће сачувати Турско царство и његову целовитост... Ако ништа друго као равнотежу која ваља изнети, Грчка се мора по сваку цену подржати...

Песници у ослобођеној Грчкој нису видели никакву другу могућност осим ламентације над судбином Грка и Грчке и да у својим стихотворинама евоцирају

⁷ Превод датих стихова на српски, као и целе песме, урадила је др Ранка Куић која је била један од наших најцењенијих и најбољих преводаца и енглеске романтичарске и велшке народне поезије.

успомене на древну прошлот. Тиме као да су настојали да своје сународнике врате оним „правим“ и „исконским“ вредностима, да их усмере на „прави пут“. Испоставило се врло брзо да је овај вид борбе против сурове реалности, почетно прихваћен с одушевљењем, на крају постао само једна стереотипна форма приказивања која више није имала одјека код публике. Енормно позивање, величање и инсистирање на антици изазвало је засићење као и појаву негативних реакција у виду отворених питања да ли је баш у антици све било тако идеално, свршено, добро и лепо те да ли је све што представља савремено грчко заиста ништавно, бескорисно и рђаво.

Када се у пролеће 1810. године Бајрон обрео у Атини, директно се упознао са Грцима и њиховим начином живота. Био је одушевљен песмама поробљене земље и доживео је извођење величанственог плеса ватре (клидон, κλήδονας), што је касније унео као стихотворни опис у дело *Путовање витеза Харолда*. Али из писама и забележака види се да није имао високо мишљење о самим Атињанима. Они су „лукави, површни, превртљиви, но ипак изнутра богати својом историјом“ што је, по њему, сасвим логично. Међутим, Бајрон је ипак пронашао оправдање - како је изнео у писму Мери Шели, ниједна нација „под таквим условима не би била ништа боља“, будући да су „векови ропства и неслободе оставили свој јаки печат“.

Када је Лондону 1823. основан *Филхеленски комитет симпатизера Грка*, на чијем челу су се налазили Бајронови пријатељи, Даглас Кинеид, капетан Блакер и Хобхаус, на предлог Хобхауса понуђено је Бајрону да буде њихов представник у Грчкој и да тамо одмах оде. Бајрон је прихватио предлог те, продавши своје имање у Њустеду, купио је два топа, оружје, муницију и лекове. Из Ђенове 14. јула 1823. кренуо је према Пелопонезу. Искрцао се на острву Кефалонији на коме је борао до краја године. О свом трошку опремио је 500 храбрих Сулиота⁸ који су чинили његову личну гарду. И поред свих покушаја да се приволи нечијој страни, Бајрон је водио вешту политику и није се прикључио ниједном устаничком вођи. О томе као и о чињеници да је све време имао наметнуту улогу „мировног судије“ између љуто завађених клета писао је у својим писмима из Грчке са пуно горчине. Ова улога

⁸ Сулиоти су православни Грци, кршни брђани, најхрабрији и најнеустрашивији антитурски борци о којима пева и грчка народна песма. По епирској области у којој су живели (а и данас их има тамо), Сули, добили су своје име.

му се уопште није свиђала, по властитом признању, а сама му се природно наметнула, будући да су Грци једино њему безгранично веровали и да су у њему видели непристрасног човека. Крајем новембра исте године упутио је грчкој влади једно оштро писмо у форми упозорења о постојању опасности да грчки устанак пропадне због бројних унутрашњих несугласица као и око расподеле новца који су устаници примили од европских филхелена. У писму Бајрон, између осталог, каже:

И ја такође желим добробит Грчкој и ништа више! Борили смо се честито, понели се достојно према другима и свету. Ја ћу учинити све да обезбедим потребан зајам, али нећу никада пристати да енглеско друштво буде заведено лажним стањем ствари!

15. Фанариоти (Φαναριώτες)

Након пропасти Византије, огроман број угледних и богатих Грка био је или убијен (попут свештеника, великаша, ратника) или натеран да напусти сада већ нову, турску државу. Али и много пре коначног пада Цариграда 1453, учени Грци као и потомци цењених аристократских породица одлазили су у Западну Европу, поглавито у Италију, где су упознавали хуманисте са богатим античким хеленским наслеђем. Међутим, један део грчких угледних породица је ипак остао у Цариграду и другим местима. Њима се, услед потоњег економског просперитета, почевши од краја XVI столећа, придружио нови слој имућних трговаца из Трапезунта, Караманије и егејских острва, посебно са Хиоса који је 1566. пао под турску управу. Њихов центар налазио се непосредно уз Васељенску патријаршију која је коначно 1603. године султановим указом, а после честих пресељавања, смештена у цариградску четврт Фанар (турски Fanaar). Седиште јој се налази у манастиру Светог Георгија. Ова четврт града налази се у заливу Златни рог и за врло кратко време је постала и главним грчким центром у Цариграду. У непосредној близини Патријаршије виђенији Грци, посебно трговци, почели су подизати своје домове, а њихов пример потом су следили и други грађани. Тако се постепено око самог седишта Патријаршије образовао један прилично јак и имућан слој Грка из чијих су редова бирани дуги низ година васељенски патријарси.

У начелу узевши, Турцима ни у ком погледу није сметао грчки економски напредак. Њима су те породице, штавише, и одговарале. Биле су делимично поштеђене од гоњења након заузећа Цариграда и успостављања нове власти, пошто су већ имале огроман утицај на покорено грчко становништво. А ове породице биле су углавном трговачке, банкарске, бродовласничке, па су добијале од султана загарантовано право очувања свих својих привилегија и повластица. На тај начин им је пошло за руком да се обогате, да стекну углед и моћ у турском друштву, да сачувају и створе нове пословне везе и да даље неометано развијају породично занимање. По четврти у којој су живели чланови ових породица прозвани су доцније фанариотима. Више од три столећа били су представници духовног

(црквеног) и политичког деловања Грка чиме су постали једна од историјски најзначајнијих културних и духовних институција у периоду туркократије.

Од XVII столећа па надаље Османлије су се суочиле са великим тешкоћама у спољној политици и на дипломатском плану са странцима, па је Висока Порта била принуђена да буде укључена у дипломатске преговоре у којима није била вична. Фанариоти, сасвим издвојени од осталог дела грчког народа не само по њиховом економском положају, него и по образовању, стицајем околности су постали саставним делом турске администрације. Турци су искористили чињеницу да су они били, како вели грчки историчар Папаригопулос, најјача културна елита у царству која је имала великог административног и политичког искуства. Зато су чланови из фанариотских породица заузели висока места у османлијској државној администрацији, били именовани *великим драгоманима* (преводиоцима, тумачима) и првим турским дипломатама на Западу. Турцима, као и свим осталим муслиманима, било је строго забрањено учење страних језика, с изузетком светих - арапског и персијског. Погрешно је мислити да су фанариоти били повлашћени као драгомани. У суштини, њихова судбина је увек зависила од султанове реакције: ако би којим случајем пренели султану рђаве вести или превели нешто што султан није желео да чује, били би сместа погубљени. На основу сачуваних записа дознајемо да је први фанариот-преводац био Панајотис Никусиос (Παναγιώτης Νικουσιος, †1661) који је знао турски, арапски и персијски, а течно је говорио и писао на десет језика. Поред тога, истакао се својом виспреношћу и способношћу, а велику славу и углед код Турака стекао је приликом млетачке предаје Крита 1699. Његов потоњи заменик, Александрос Маврокордатос (Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, 1641-1709), био је султанов драгоман на чак петнаест језика. Историја бележи да је у периоду 1616-1821. било укупно четрдесет драгомана. Одлуком Високе Порте из 1701. били су обавезни да се налазе у службеној пратњи капудан-паше (тј. адмирала) на Егеју.

Исто тако, велика потреба Османлија да одржавају какве-такве односе и са поробљеним хришћанским (православним) народима расла је, па су и ту фанариоти временом одиграли пресудну улогу. На тај начин су преузели две главне улоге у Турском царству – управу над једним великим делом државне администрације (световна власт) и Васељенску патријаршију (духовна власт), поставши политички

моћни. Уједно, ово им је омогућило и да неометано контролишу све пловне трговачке путеве на Црном мору. Грчки историчар Зворонос (Σβώρονος) истакао је, међутим, да су оволика моћ, потом сва овлашћења и надлежности учинили да фанариоти подреде свој национални грчки идентитет освајачу и да му се додворавају како би сачували све материјалне и друштвене повластице. Са друге стране, ипак су дали свој допринос у дизању борбе за коначно ослобођење Грчке.

Турска царевина је поново искористила фанариоте, поставивши их на чело румунских кнежевина. Они су се на функцијама управитеља вазалних турских држава, Влашке и Молдавије, налазили од 1709. године као султанови службеници од поверења. Осим што су Молдавија и Влашка биле независне румунске државе, биле су и довољно економски привлачне фанариотима. У њима су већ деловали Грци, како смо на претходним страницама навели. Две значајне румунске породице, Калмаки (рум. Calimachi) и Раковицаши (Racovițaș), ушле су врло брзо у грчко-фанариотски нуклеус захваљујући њиховој прогресивној хеленизацији. И пре 1711.⁹ су се Грци борили са локалним румунским бојарима за превласт над влашким и молдавским троном – први такви покушаји датирају из средине XV века. Из XVI века нам је остао податак да је Георге Дука (Γεώργιος Δούκας, рум. Gheorghe Duca, †1685), влашки војвода грчког порекла, водио грчевите борбе са румунским кнезовима да се домогне трона и да опстане на њему, иако на њега није полагао право. Војводе Молдавије, Василије Лупу, и Влашке, Матеј Басараб, исказавши велику приврженост према образованим грчким монасима, дозволили су масовнији долазак Грка и да ту развијају своју духовну активност. Тиме су настојали да ублаже и успоре славизацију Румуна. Грци су оснивали школе по румунским местима, ширили хеленско образовање, а не ретко су грчки учитељи подучавали децу како имућних грађана тако и ону из самих властелинских породица. У почетку су се Грци трудили да науче румунски језик и да га шире преко својих новооснованих школа, али када су дошли званично на трон ових румунских кнежевина и добили од султана наследну титулу кнезова, ситуација се донекле изменила.

⁹ Од те године фанариоти званично управљају румунским кнежевинама.

Висока Порта преузела је озбиљне кораке почетком XVIII века због могућег отцепљења Влашке и Молдавије. Влашке и молдавске војводе отворено су се стављале на страну Аустрије и Русије – рецимо, други период владавине Михаја Раковицаша био је обележен настојањима да се Молдавија ослободи од турског јарма, што се током руско-турског рата 1710-1713. јасно видело када је принц Димитрије Кантемир (Dimitrie Cantemir) стао на страну Русије. Петар Велики је помогао новчано, војно и материјално молдавске одреде. Након пораза Русије, Османлије су спровеле одмазду. Довођење фанариотâ на трон кнежевина био је сасвим ефикасан потез, будући да су у оквирима османлијске административне управе били прекаљени и добро познати. Николаос Маврокордатос (Νικόλαος Μαυροκορδάτος, 1670-1730) био је први грчки фанариот на челу Молдавије 1709, потом Влашке 1716. године. Он и његови следбеници спровели су реформе за учвршћењем централне власти, а на штету локалних румунских кнезова (бојара) и обесправљеног становништва који су масовно бежали у суседне земље (Мађарска, Источна Србија, Бугарска). Међутим, и поред тога што су угњетавали и обесправљивали румунско становништво, у три маха су добили хатишерифе којима је султан чинио одређене уступке православцима, а под руским захтевима и притисцима.

Најзначајније фанариотске породице на челу румунских кнежевина имале су и пресудну улогу на укупни рад Васељенске патријаршије у време туркократије. Били су то:

- Маврокордати, (Μαυροκορδάτοι)	- Ипсиланти, (Υψηλάντοι)	- Гике, (Γκίκας)
- Панајоти, (Παναγιώτες)	- Суцоси, (Σούτσοι)	- Росети (Ροσέττοι)

Историјска грађа открива и мало познате податке – устоличење фанариотâ на чело кнежевина свечано је обављано у Васељенској патријаршији обредом намењеним устоличењу византијског цара. Све ово говори да су фанариоти стекли временом довољно и средстава и могућности да организују повратак старој слави и

величини. Другим речима, њихова жеља за ослобођењем Грка од Турака постајала је све израженијом. Висока Порта, не сумњајући у њихову прекаљену лојалност, забранила је 1731. избог локалних војвода у Влашкој и Молдавији у корист фанариотâ. Као својеврсни успех фанариотске спољне политике јесте добијање признања аутономности. Султан је посебним хатишерифом 1802. гарантовао да се Висока Порта неће мешати у унутрашњу политику Влашке и Молдавије, што је потврдило правни легитимитет и суверенитет ових земаља. Али, фанариоти су скупо платили своју власт, будући да су се морали обавезати на плаћање годишњег данка султану на изборну функцију: 7.000 фунти за молдавски, 14.000 за влашки престо. Већ 1750. данак је износио 30.000, односно 45.000 фунти, а прелаз са трона на трон плаћао се 20.000 фунти. Како је између самих фанариота постојало много несугласица, и смене су биле учестале. Током 1709-1821. било је 37 молдавских и 39 влашких кнезова фанариотâ.

У оквиру планова за подизање свеопштег грчког устанка предњачили су Ипсиланти којима је пошло за руком да организују грчку револуционарну активност, испрва у румунским државама, а потом да је пребаце и у Грчку. Чланови фанариотских породица били су и чланови Филики Хетерије, главног устаничког и револуционарног језгра на Балканском полуострву. Тако су одиграли кључну улогу у доношењу важних одлука на заседањима Народне скупштине, извршног устаничког тела за време грчке револуције, у периоду 1821-1829.

Фанариоти су дали свој посебан допринос у развоју неохеленизма. Иако можда с правом румунски историчари тврде да је њихова власт у Влашкој и Молдавији нанела Румунима више штете него користи (пре свега, у економском и материјалном погледу), на културном плану су одиграли и за њих, али и за свој народ, важну улогу. У Влашкој су отворили две академије, у Букурешту и у Јашију, отворили су прву савремену штампарију у Букурешту (радила је са прекидима преко два века), ширили су образовање и међу Румунима (због тога су се румунски бојари углавном описменили), оснаживали су привреду румунских градова, давали су велике новчане прилоге за штампање и растурање књига, преводили су страна дела и на грчки и на румунски, објављивали прве уџбенике из многих предмета... У Истамбулу је радила Патријаршијска школа коју су од оснивања (средином XVI

века) управо фанариоти финансијски помагали. Њихова је тежња била да она настави свете традиције цариградског Универзитета што је у много чему и остварено. Основну структуру образовања чинили су старогрчки језик, математика и филозофија. Фанариот Максим Грк (Μάξιμος ο Γραικός), учени монах и писац, који је своје образовање стекао у Италији, отишао је у Русију 1518. на позив цара Василија да преведе са грчког на руски црквене текстове. Због тога је проглашен по смрти за једног од најзначајнијих светаца Руске православне цркве, а шире сагледано сматра се главним покретачем духовног препорода Русије.

По проглашењу независности грчке државе, фанариоти су изгубили на политичкој снази и значењу у друштву после 1830. За време грчког устанка пребацили су тежиште своје активности из Цариграда на Пелопонез и у Атину, обилато помажући и новчано и материјално устаничке вође које су им биле наклоњене, а неретко и лично предводећи устаничку војску у појединим важнијим биткама.

16. Филики Хетерија

У XVIII столећу грчка емиграција у Европи имала је значајну активност на пољу друштвеног живота и рада Грка. Њихове заједнице (колоније) на Западу, у непосредном додиру с европском културом, полако су излазиле из вековне изолације и у њима се зачала клица грчке духовне обнове на темељима просвећености. Тако су се грчка национална идеја и свест постепено ослобађале од уске везаности за православље. XVIII век, век просвећености, и француска буржоаска револуција били су за Грке период постепених унутрашњих и спољашњих припрема за коначно национално ослобођење у духовном и материјалном погледу. У таквим бурним збивањима револуционарно је био активан Рига од Фере који је у Букурешту 1795. године основао тајну револуционарну организацију под именом *хетерија*. То никако није била пука случајност.

Хетерије су биле познате још у античком периоду када се под тим називом (εταρεία) првобитно означавало друштво, братство или пријатељство. Након V века после Христа се под овим појмом подразумевао тајни политички клуб (удружење, асоцијација) ког су, особито аристократе у Атини, формирале међу собом да би се помагали код тужби на суду или приликом избора за чланове Ареопага. Временом, хетерије су постале праве политичке организације које су се свим расположивим средствима бориле против охлократије, али и против демократије, чиме су постале скупине политичких завереника. У време Александра Македонског хетеријом је означавана војна формација од 2.000 момака, узетих из најбољих породица из целе земље, који су имали одређени чин у оквиру македонске војске и сачињавали су како краљевску гарду тако и основно језгро коњице¹⁰. Током трајања Византије хетерија је представљала одабран одред плаћених војника у гарди византијских царева, чија је дужност била да се старају за личну безбедност цара и његове породице.

¹⁰ Од њих се истакла нешто касније неколицина такозваних поузданицима који су саветовали краља, помагали му у вођењу послова и стално га пратили. Седморица најбољих од тих поузданика чинили су личну Александрову телесну гарду.

Основна Ригина идеја при формирању хетерије била је да покуша ујединити на једном све одабране представнике балканских православних народа, тј. вође, како би се ускладиле заједничке револуционарне акције и како би се координисала борба против Турака. Ригин основни циљ био је и формирање заједничке грчке државе, такозване „грчке републике“, која би обухватала све некадашње византијске територије и која би била, по своме уставу, демократска са преовлађујућим грчким елементом. Пошто су га турске власти осудиле и погубиле у београдској тврђави 1798, то је уједно био и крај остваривању тих замисли.

Грчка дијаспора на Западу почела је с активнијим окупљањем и Грка и њихових присталица (хеленофила). Две групе предводиле су грчки национални покрет. Прва група је у Паризу 1809. основала удружење *ХОТЕЛ ХЕЛЕНОФОНА* (Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον), замишљено као друштво пријатељства између Грка из Париза и Француза филхелена. Повод за његово утемељење нашао се у конкретном догађају – француске власти одбиле су да дају дозволу да се на марсејском гробљу сахрани један Грк са Хидре, будући да није био римокатолик. Овај догађај навео је све Грке из Париза да се удруже у једну заједничку организацију која би се старала о потребама свих Грка, како избеглица тако и насељеника, на поручју француске престонице, па и шире. Један од првих чланова овог удружења био је Атанасије Чакалоф¹¹. Касније, међутим, ово друштво доживело је свој преображај. Под изговором да ради на културном и просветном развоју Грка, оно је заправо све време припремало подлогу за национални устанак.

Друга група је у Атини 1813, а у Бечу 1814, основала *ДРУШТВО ПРИЈАТЕЉА МУЗА* (Φιλόμουσος Εταιρεία), чији је основни задатак био да врши просвећење и јачање грчког народа у целини и да му подиже културни ниво. Међутим, у позадини рада скривале су се очите национално-ослободилачке тежње. Основни задатак атинске хетерије био је помагање развитка научне мисли, науке уопште, и просвећености међу Грцима, потом отварање школа, ширење писмености и растурање књига. Друга јој је делатност била новчано помагање

¹¹ Родом из Јањине, врло рано је напустио родитељски дом и отишао за Русију одакле се запутио у Париз на студије медицине. Убрзо после оснивања овог друштва, обрео се у Бечу где се упознао са Јоанисом Каподистријасом, министром спољних послова Русије. На његов позив стигао је у Москву и ту упознао са Николаосом Скуфасом.

грчких студената на страним универзитетима и брига о њима као о будућем подмлатку који треба да изнесе на својим плећима изградњу и обнову земље након ослобођења. Чланови овог друштва нису били само Грци из данашње Грчке, него и Грци из скоро целе грчке дијаспоре, као и многобројни европски филхелени. Најбројнији су ипак били чланови из Османлијског царства и Русије; имала је приближно 80.000 чланова. Избијање грчког устанка довело је ово удружење до саме ивице распада, поново је наставило са радом 1824, да би се коначно угасило проглашењем независне грчке државе 1830. године.

Филики Хетерија (Φιλική Εταιρεία) или *ДРУШТВО ПРИЈАТЕЉА*, основано је 14. септембра 1814. године у Одеси као посебна тајна организација која ће опсежно и темељно припремати грчки устанак. Њени оснивачи су Николаос Скуфас (Νικόλαος Σκουφάς, 1779-1818)¹², Атанасије Чакалоф (Αθανάσιος Τσακάλωφ) и Емануил Ксантос (Εμμανουήλ Ξανθός, 1772-1852)¹³. Чланови Филики Хетерије били су углавном млади фанариоти из Русије, а касније су у њен рад укључене и локалне хајдучке вође из Грчке (углавном са Пелопонеза). Скуфас је био претходно укључен у тајно италијанско удружење карбонара, па је тако своја богата искуства у вођењу тајних организација применио. Ксантос је, са друге стране, био укључен у масонску ложу, што је омогућило да ово удружење стекне ширу европску подршку. Ова хетерија наставила је и даље развијала идеје Риге од Фере и веома брзо је раширила своје активности по Русији, Влашкој, Молдавији, а понајвише по Османлијском царству на грчким територијама (Пелопонез, континентални део Грчке). Оснивачи никада нису писали манифесте, програме, уставе или објаве. Тек нешто после годину дана од свог оснивања она је добила своје право лице у организационом смислу. У односу на све дотадашње хетерије и удружења, њени чланови су далеко јаче, отвореније и свесрдније радили на припремању грчког устанка, нарочито када на њено чело 1820. дошао Александар

¹² Скуфас је био апотекар, секретар трговачког друштва и бавио се изразом шешира у свом родном месту Комботи. У Одесу је отишао ради проширења своје трговачке мреже.

¹³ Ксантос је студирао у Трсту и био је чиновник у једном трговачком предузећу. Одатле се преселио у Одесу и радио потом као секретар у грчкој трговачкој комори.

Ипсилантис (Αλέξανδρος Υψηλάντης, 1792-1828)¹⁴. Руководећу структуру представљало је такозвано „невидљиво извршно тело“ које је од самог почетка пратила велика тајновитост и нагађања да га сачињавају изузетно важне особе, не само Грци већ и странци, попут руског цара. У суштини, тројица оснивача су представљали језгро тог невидљивог извршног тела, а 1818. оно је преименовано у „тело од дванаест апостола“. Сваки *апостол* био је задужен за велики простор (територију). Цела структура ове хетерије била је налик на пирамиду. Нико у то време није знао, нити је имао право да се распитује ко су њени оснивачи. Све наредбе које су долазиле беспоговорно су се морале извршавати, а ниједан члан није смео самостално доносити самосталне одлуке.

Неретко је Филики Хетерија називана и „Храмом“, а била је уређена у четири нивоа:

1. „браћа“
2. „препоручени“ (или кандидати)
3. „свештеници“
4. „пастири“.

„Свештеници“ су имали обавезу увођења у прва два нивоа. Када би се „свештеник“ приближио некоме ради врбовања, прво се морао уверити у оданост и патриотизам кандидата, а онда да би се прихватио да га упуте свим циљевима друштва. Последње што је имао да уради јесте да кандидат положи пред њим заклетву. Новопримљени чланови називани су *неофитима* са свим правима и обавезама. Припадници првог и другог ранга („браћа“ и „препоручени“) нису били упућивани у револуционарне циљеве организације. Једино што су знали било је да постоји некакво више организационо тело. Оваква пропаганда је намерно вршена како би се подстакао морал чланова и како би се лакше прикључивали нови чланови.

Општи план Филики Хетерије предвиђао је да и Кипар буде укључен у грчки устанак у виду главног извора економске помоћи. Због тога је кипарски архиепископ Кипријанос примљен у чланство. Хетеристи су се плашили да би

¹⁴ Ипсилантис је завршио војне школе, учествовао у биткама против Наполеона (у једној од њих код Дрездена изгубио је десну руку) на руској страни и постао је касније ађутант руског цара Александра I Романова.

устанак брзо био сломљен уколико би се повео на Криту, пошто се острво налази
веома близу малоазијској обали.

Три године пре избијања грчког устанка (1818) седиште Филики Хетерије премештено је у Истанбул. Пошто је њен главни план био организовање устанка свих (обједињених у један савез) балканских хришћана против Турака Османлија под окриљем Грка, њени чланови су се 1813. тајно повезали са српском емиграцијом у Русији. По инструкцијама Извршног тела, његовим инструкцијама и помоћи, Карађорђе, поставши чланом Филики Хетерије, кренуо је на пут ка Србији 1817. Заједно са њим на пут је кренуо и Јоргакис Олимпиос (Γιωργάκης Ολύμπιος, 1772-1821)¹⁵ у својству опуномоћеног представника Хетерије са задатком да подигне у Србији нов устанак који би, овога пута, био координиран с устанцима у румунским земљама и у Грчкој. Након Карађорђевог убиства у Радованском лугу лета исте године, чланови Филики Хетерије једва успевају да одрже било какав контакт са кнезом Милошем Обреновићем. На основу свих историјских података недвосмислено се може увидети како је кнез Милош на све могуће начине избегавао да буде увучен у отворен сукоб са Турцима (и пре 1821. и после). Другим речима, није желео да тек делимично осамостаљена и ослобођена Србија поново води рат, овај пут зарад туђег интереса. Његово мудро отезање да да одговор хетеристима, којима се веома журило, уследило је пошто је желео да чује савет од руског цара по том питању. Цар му је хитно одговорио да му ни у ком случају не препоручује сврставање на страну хетериста, јер ће то бити изговор Милошевом и даље легитимном владару, султану, да се окрене и на Србију. Са друге стране, Милошево оклевање и тактизирање су код хетериста, чланова Главног револуционарног тела, изазвали огромно незадовољство, подозрење и негативне реакције, па је кнез Милош био окарактерисан као веома срачунат човек ком се није могло веровати и у ког се нико није могао поуздати.

¹⁵ Олимпиос се после оженио Чучук-Станом, првом супругом хајдук-Вељка Петровића.

17. Грчки устаници - клефти и арматоли

Упоредо са покретањем образовања, код Грка у матици је временом растао и ослободилачки дух оличен преко:

а) клефта (κλέφτες), а на јужнословенском подручју хајдука, те
б) потоњих арматола (αρμάτολοι), познатијих код нас и под називом марталози. На јужнословенском подручју први пут наводе у *Пољичком статуту* из 1485. године као издвојен облик заједничке (колективне) одбране и заштите.

Оба вида наоружаних формација настала су под нешто различитим друштвено-политичким условима. Званично су се арматоли, и то као сасвим посебан вид османлијске паравојне формације, појавили први пут за време владавине султана Мурата II (1421-1451). Реч је о оружаницима чији је главни задатак био да чувају удаљене области и важне царске друмове од пљачкаша. И поред тога што их је било на подручју од Далмације до Тракије, код нас посебно у Босни и Херцеговини, Црној Гори, највише су били присутни на територији данашње Грчке. Нису смели да напуштају своју област (арматолук), а били су ослобођени плаћања пореза и данка у крви, а поседовали су и широку самоуправу. Арматоли су чинили део укупне османлијске контраобавештајне службе, с обзиром да су били у обавези да прикупљају и шаљу све информације са терена. Током турских освајања, све до краја XVIII столећа, били су војна извидница, а углавном су служили као коњаници и пешадинци, а на подручју данашње Војводине и као шајкаши¹⁶ (на Дунаву, Сави и другим пловним балканским рекама). Временом је број хришћана арматола опадао, па је зато већина арматолских јединица била састављена од потурченог становништва. У XVIII веку појавили су се такозвани клефтарматоли који су водили полухајдучки начин живота. Многи *капетани* (καπετάνοι, односно вође хајдучких дружина), бивши арматоли, организовали су 1765. године буну грчког народа у Тесалији против Турака, а учествовали су и

¹⁶ Шајкаш је назив за лађара и везује се за име лагане речне бродице са једром и веслима, шајком, која је могла бити и већа, а изгледом је подсећала на галију.

1770. у устаничком покрету под вођством Ламброса Кацониса (Λάμπρος Κατσώνης, 1752-1805), заједно са руским војним јединицама на Пелопонезу.

Јединице клефтâ и хајдукâ деловале су махом по планинским областима. Данак у крви, увреда породичне части, тешки порези, кулучење, притисци на прелазак у ислам и слично навели су шире сељачке слојеве да заувек напусте своја огњишта и да се одметну у тешко приступачне планинске крајеве подаље од турске власти. Ови слободни мушкарци пљачкали су и пустошили турска имања у почетку, а онда су се окренули и против свих Грка који нису желели да им се прикључе или да их помажу. Оно што их је на почетку разликовало од обичних друмских разбојника било је то што су им мета напада били искључиво Турци и њихови помагачи, касније и потурице. Турске власти су зато биле принуђене да организују физичку одбрану друмова и пролаза и свог становништва, уводећи институцију арматола. Сâм начин живота клефта и њихови подвизи условили су да се у народу појави посебан (донекле идеализовани) лик хајдука и арматола које су Грци видели као своје главне борце за слободу, православље и независност. Епске песме не праве никакву разлику између једних и других, а за народног песника није била од важности ни чињеница што су неки хајдуци постајали арматоли и обратно. Сви они се заједно приказују као правим и достојним настављачима свих јуначких подвига и дела древних акрита (односно, крајишника, грчки ακρίτες), јунака који су неустрашиво бранили источне границе Византинског царства (према данашњем Ираку и Ирану те на Понту, пределима на Црном Мору) од најезди Сарацена и других освајача.

Од свих хајдучких области у Грчкој, две су се издвојиле као најзначајније - Сули (Σούλι) и Мани (Μάνη).

Област Сули¹⁷ је релативно мала и налази се у северозападној Грчкој. Сматра се да је била настањена избеглим и грчким и албанским православним становништвом још од 1600. године, мада неких поузданијих података нема. Некада је ту живело преко 12.000 људи у шездесет села, док данас, према попису из 2011, има свега 520 становника. Њено срце чинила су четири села (Какосули,

¹⁷ Етимолошки, име јој потиче од албанске речи *suli* (чит. *суљи*), што би у слободном преводу значило „планински скуп”, „скуп на планини”.

Кијафа. Аварики, Самонида) која су била главним упориштем клефта. Сва села из ове области, али и из суседног Епира, била су међусобно удружена истим интересима и чинила су неку врсту јаког (племенског) савеза, у виду аутономне конфедерације. Њу су предводиле најугледније породице, попут Цавеласа, Боцариса¹⁸ и других. Иако су Турци, према свим сачуваним изворима, већ 1635. имали прве окршаје са Сулиотима, активност Сулиота постала је много јача тек у XVIII веку. Тако је 1731. Хаџи Ахмед, паша јањински, добио налог од султана да покори Сулиоте. У борбама је изгубио преко 8.000 војника. Мустафа-паша, други султанов војсковођа, претрпео је страховит пораз ратујући са њима 1754: преко 10.000 турских војника изгинуло је током ратних дејстава. У једном од бројних ратних похода је Али-паша (Αλή πασάς Τεπελενλής, алб. Ali Pashë Tepelena, око 1740-1821), управитељ јањински, успео да зароби сина Ламброса Цавеласа, Фотоса, али ова чињеница није битније утицала на Сулиоте који су однели победу над овим Албанцем, потоњим одметником од Порте. Оружје и муницију Сулиоти су добијали преко грчке луке Парге од Русије и Француске. Европске владе виделе су у њима погодан инструмент да би се изнутра ослабило Османлијско царство.

Долазак Наполеона на власт и његови ратови су обуставили снабдевање оружјем Сулиота, што је имало за последицу да им одбрана попусти и да им се савез распе: Боцариси су из политичких разлога напустили Сули и отпочели преговоре са Али-пашом, док су остали били решени да победе или погину. Убрзо су Сулиотима понестали храна и муниција. Појава издајника у њиховим редовима решила је њихову судбину: Пелиос Гусис је помогао Османлијама да уђу у село Какосули. Хајдуци су се повукли ка својим утврђењима, Кијафи и Кути, где су се одиграле последње битке 7. децембра 1803. Али-паша им обећао ослободу под условом да му предају оружје и све што су имали. Неколико дана касније Сулиоти су кренули према обали када су их изненада напале Османлије, наневши им велике губитке. А 16. децембра догодило се нешто што је у целој Грчкој изазвало снажне емоције и симпатије: 22 младе Сулиоткиње бежу опкољене турским јединицама на планини Залонго у Епиру, а оне, да им не би пале у руке, одлучиле су да скоче са

¹⁸ У албанским историјским књигама ове породице, Чавеласи и Бочариси, слове за албанске и за њих албански историчари кажу да су то били знаменити албански православни устаници који су дали свој велики допринос током грчке борбе за независност.

високе литице у море и да тако почине самоубиство. На опште запрепашћење Турака, једна за другом бацале су се у амбис, пркосно певајући и плешући. Тек је мали број Сулиота стигао на сигурно у Паргу, под руском контролом, и на Јонска острва. Овај догађај је потом преточен у следеће народне стихове¹⁹:

<p>Збогом остај свете, Збогом и теби, животе, И теби родна грудно знај Збогом, вечни нам је крај.</p> <p><i>Збогом кладенци, а и ви, Долине, планине, висови, збогом и вама, изворима, и свим Сулиоткињама.</i></p> <p>Како рибе на сувом нема, нити цвета без корења тако нит` је Сулиоткиња без слободе живљења!</p> <p><i>Збогом кладенци, а и ви,...</i></p> <p>На помис`о ту да без друга живот им прође јеже се све, али научише лекције те да ропство никад не искусе.</p> <p><i>Збогом кладенци, а и ви,</i></p>	<p>Έχε γεια καημένε κόσμε, έχε γεια γλυκιά ζωή Και 'су δύστυχη πατρίδα έχε γεια παντοτινή.</p> <p><i>Έχετε γεια βρυσούλες, λόγγοι, βουνά, ραχούλες Έχετε γεια βρυσούλες και σεις Σουλιωτοπούλες.</i></p> <p>Στη στεριά δε ζει το ψάρι ούτ' ανθός στην αμμουδιά Κι οι Σουλιώτισσες δεν ζούνε δίχως την ελευθεριά.</p> <p><i>Έχετε γεια βρυσούλε,...</i></p> <p>Οι Σουλιώτισσες δε μάθαν για να ζούνε μοναχά Ξέρουνε και να πεθαίνουν να μη στέργουν στη σκλαβιά.</p> <p><i>Έχετε γεια βρυσούλε,....</i></p>
--	--

Област Мани захвата истоимено полуострво на самом југу Пелопонеза коју планински венац Тајгета дели од Спартанске долине. За разлику од Сулија, она је још од античких времена била насељена и позната по изузетно ратоборном и неустрашивом становништву, посебном менталитету, начину размишљања као и чувеним крвним осветама. У њој су се све до краја XIII века одржала два словенска племена – Мелинзи/Миљинзи (Μελιγγοί/Μιλιγγοί) и Језерити (Εζεριταί) - који су се борили против Франака и њихове доминације на Пелопонезу и који су господарили планинским прелазима, званим *дронгима* (δρόγγοι), на Тајгету²⁰. Током XV и XVI

¹⁹ Дајемо их овде у нашем преводу.

²⁰ Отуда није искључено да Маниоти чак и данас сигурно имају словенске крви.

века Маниоти су се борили на страни Венеције против Турака, а у наредна два су покушавали да ступе у контакт са римским папом, шпанским краљем, тосканским војводом и Венецијом како би повели ослободилачки рат за слободу од турског јарма. У два наврата су учествовали као грчки најважнији савезници на страни Венеције (морејски и кандијски рат), а крајем XVIII века су били укључени у покрет који је изасланик царице Катарине Велике, Орлов, покренуо. Тада је велики број Маниота прешао у руску војну службу. Један од истакнутих Маниота био је и Ламброс Кацонис, (Λάμπρος Κατσώνης, 1752-1804) родом из места Ливадија, неустрашиви пират по Егеју. Остао је чувен по својим врло смелим разрачунавањима са Турцима, а захваљујући одличном познавању Егеја и морских струја помогао је Русима у борбама на мору. Пошто је склопљен мир између Руса и Турака, Кацонис је, сазнавши ове неповољне вести, пркосно изјавио: „Можда је рат за Катарину завршен, за Кацониса никад нема мира са непријатељем.” Заједно с Андреасом Андруцосом и Захаријасом, верним пријатељима и саборцима, сакупио је добровољце и са једанаест лаких бродова 15. јуна 1792. пошао је према турској флоти (око тридесет бојних бродова) усидреној у маниотској луци Кајо (Κάιο). Поред њих, били су усидрени и француски трговачки бродови као и неколико ратних који су обезбеђивали слободан пролаз трговачким бродовима и штитили их од гусара с Егеја. Како већина бораца није била вична управљању бродовима, за време обрачуна изгубили су контролу над њима, па су тако почели да пуцају и на француске ратне бродове (међу првима је запаљена француска фрегата). Тешком муком су се вратили на курс, али су у том тренутку по њима запуцали Французи. При крају те године Кацонис је грешком потопио још два француска брода, што је био крај његовог сваког даљег ангажмана. Том приликом се спасао тако што је успео да умакне француској и турској потери и да стигне на свом броду на сигурно, до Одесе.

Ни нешто пре тога велика турска офанзива из 1770. није успела да смири вечито бунтовне Маниоте, штавише учинила их је непослушнијим и непокорнијим, па је Висока Порта одлучила да предузме нове мере – посебно њима је разрезала ванредне порезе и друге намете. Реакције Маниота биле су сасвим неочекиване: одбили су и да плате порезе и да положе оружје! Турци су били немоћни, а из

сачуваних записа са самог почетка XIX столећа може се прочитати како се нико ко није био хришћанин није усуђивао да крочи у њихову област, чак и у пратњи јаких турских снага.

Неустрашиви Сулиоти и Маниоти су показали сву снагу грчког отпора према Турцима. Већ првих година после пада Византије појавили су се „пророци” који су предвиђали скори крај Турцима и проповедали о тобоже брзом успостављању изгубљеног царства. Тако су само подгревали жеље, снове и тежње Грка за слободом и повратком на старо. Неких десет година од освајања Византије, за време кратког млетачко-турског рата, на Пелопонезу је забележена прва организована побуна Грка против Турака. По угледу на овај револуционарни покрет избила је опет на Пелопонезу 1480. нова буна предвођена Крокодилем Кладасом (Κροκόδειλος Κλαδάς, 1425-1490) која је у крви угушена. Убрзо су Грци схватили да ништа неће постићи сами и да им је неопходна помоћ Запада који је располагао најсавременијим техничким, технолошким и војничким могућностима. Највећа нада је полагана у Венецију. Међу Грцима се непосредно пред крај XV столећа проширила гласина како ће француски краљ својом великом војском ослободити Грке и како „ће постати краљем Грчке”. Краљ Шарл X је у то време планирао ратни поход против Турака и фебруара 1495. године обрео се у Напуљу. Грчки народ је одушевљено дочекао ову несвакидашњу вест, а у Епиру и у западној Грчкој су нестрпљиво ишчекивали његов долазак на грчко копно. Када су Турцима процуриле информације о назначеном плану, краљ је одустао од своје племените намере и вратио се у Париз. Нешто слично се догодило и 1571. када су се Грци прикључили хришћанским владарима и папи у поморској бици код Нафплиона (источни део Пелопонеза). Иако је том приликом уништена скоро цела турска флота, дипломатско-политички преговори између Турака и западних владара поништили су сву војну супремацију на терену. Последњи значајан покушај сарадње између Грка и хришћанског Запада био је оличен у снажном грчком покрету ког је из Ларисе предводио митрополит Дионисије Филозоф: 1611, после његових узалудних напора да постигне икакав договор са шпанским краљем, пруским краљем и папом и да добије њихову сагласност и подршку за планове о ослобођењу, окупио је око 1000 сељака и запутио се према Јањини, тадашњем

значајном турском војном упоришту. У ноћи 11. септембра наредио је да се запали пашино управно седиште, а у потоњим борбама у самом насељу Турци су брзо савладали побуњенике те да се свирепо обрачунају са њима.

18. Грчки рат за независност (1821-1827)

Наполеоновим укидањем Млетачке републике 1797, Јонска острва прешла су у руке Француза. Нада да је ослобођење скоро није дала мира Грцима. Али 1800. године, након закључења мира између Енглеске, Русије и Француске, Французи су морали да напусте острва. Средином исте године је руско-турским миром у Истанбулу предвиђено да се оснује полунезависна Држава седам уједињених острва (Πολιτεία των Επτά Νηωμένων Νησών). Ова чињеница је посебно одјекнула међу Грцима, јер им је показала да је само питање дана када ће стећи властиту независност. У том полетном духу је 1806. објављена и једна књига национално-револуционарног садржаја анонимног аутора под називом *Грчка префектура* (Ελληνική Νομαρχία) посвећена „сенима великог и незаборављеног Грка, Риге“. У њој се позивају сви сународници да се лате мача правде и да се разрачунају са Турцима, да више не трпе зулуме и неправде. У истом тренутку оружани сукоби одреда под командом хајдучких вођа Влахаваса и Никоцараса са Турцима, као и борбе Сулиота против Али-паше, изнели су на површину оне снаге које ће касније представљати основни елемент грчке ослободилачке војске.

Филики Хетерија формирана је онда када се Наполеон Бонапарта већ налазио на острву Елби и када се кнез Метерних, аустријски канцелар, на Бечком конгресу 1815. године оштро противио било каквом ослободилачком или устаничком покрету, желећи да спречи њихову појаву у Аустријској монархији. Да не би била откривена, пошто се и Русија налазила у склопу Свете Алијансе, савеза створеног на лични захтев руског цара Александра I, Филики Хетерија је прво радила као илегална и тајна организација с ограниченим бројем чланова до 1817, а онда је порастао на хиљаде. Почетно се сматрало да ће Грци само властитим снагама успети да ослободе земљу, без стране помоћи и мешања. Сем неколицине

одабраних, нико други није знао ко заправо чини управно тело овог удружења, па су се код Грка појавиле разне приче, основане или не, као и схватање да се у руководству ове мистичне организације (нико није знао ни где се налазила, ни ко су јој били чланови) налазила једна изузетно јака личност способна да води устанак.

Када је седиште Филики Хетерије премештено у Истамбул 1818, њено руководство је одлучило да вођство повери грофу Јоанису Каподистријасу (Ιωάννης Καποδίστριας, 1776-1831). Њега је јануара 1820. у Петрограду посетио Ксантос и изложио му овај предлог, али га је Каподистријас одбио. Његов главни разлог био је тај што се налазио у служби руског цара као министар. У суштини, био је веома свестан да је таква понуђена функција веома одговорна и по сâм грчки народ и по грчку ствар – ако нешто пође по злу, биће главни кривац. Каподистријас није желео да много ризикује. Ксантос се нашао у тешкој позицији и морао је брзо да делује. Зато је ступио у контакт са 28-годишњим ађутантом руског цара, фанариотом Александром Ипсилантисем, који је априла исте године у својству „главног повереника вођства“ (γενικός επίτροπος της αρχής) преузео на себе да организује и припрема грчки устанак. У јесен је саставио *Општи план* (Σχέδιον γενικόν) који је подразумевао да у истом тренутку избије устанак и у подунавским кнежевинама и у Грчкој. У коначној верзији дао је ипак предност избијању устанка у румунским земљама, будући да су ту постојали и много већи изгледи да устанак буде успешан. Одредбама руско-турског мира из 1812. Турци нису имали право нити да држе своје трупе у њима нити да користе румунске територије за њихово пребацивање. У случају да прекрше овај договор, према Ипсилантисовом плану, Русија ће се одмах укључити, а тиме ће и устаницима на Пелопонезу бити олакшано да подигну устанак. Тако ће Турци бити ангажовани на два прилично удаљена и неповезана фронта.

Александар Ипсилантис је 22. фебруара 1820. прешао реку Прут у униформи руског официра. У Јашију се сусрео са фанариотским владаром Молдавије Михаилом Суцосем, а два дана доцније објавио је свој први устанички проглас *У бој за веру и отаџбину* (Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος). У њему је споменуо борбе европских народа за слободу и указао како ће Русија помоћи праведну грчку

борбу. Није изоставио да наведе да је грчка борба посвећена и борби за демократију и за демократско уређење будуће државе која ће се формирати по успешно завршеној борби. Истога дана је напустио руску службу и до краја фебруара већ имао око себе 2000 добровољаца као и Суцосову гарду. Стигавши на границу са Влашком 10. марта, створио је *Свету чету* (Ιερός λόχος)²¹ од грчких студената добровољаца из румунских земаља и из Одесе. Тако је заједно са 6.450 бораца стигао у Букурешт почетком маја и започео организовање одбране од могуће турске интервенције. Ипсилантис је био свестан да са тако мало бораца неће успети да се супротстави турским војним јединицама. Зато је склопио договор са локалним румунским кнезом (бојаром), Тудором Владимирескуом (рум. Tudor Vladimirescu, око 1780-1821), о савезу, тако да је број устаника знатно повећан.

Истовремено су се стекле неке прилике на које Ипсилантис није уопште рачунао: цар Александар Романов налазио се у Љубљани на састанку Свете Алијансе и чим је дознао да Ипсилантис организује устанак, наредио је моментално повлачење свих руских војних одреда из Влашке и Молдавије. Тако је покушао да осујети планове и да изазове подозрење код присталица. У Букурешт је стигла и анатема на Ипсилантиса и Суцоса патријарха Григорија V, у којој је, између осталог, стајало како ће Турци и њихова војска побити недужно целокупно грчко становништво у Истанбулу и другим местима ако избије устанак те да ће и он, патријарх, такође сносити кривицу за нешто о чему није одлучивао нити је био питан. Крчки савез са Владимирескуом је пропао због озбиљног раскола: док су хетеристи инсистирали на општем класичном војном отпору, Владимиреску је више тежио социјалним и економским реформама, а што је у свом прогласу Румунима јасно назначио²². Његов циљ је био и да Румуни коначно протерају корумпиране фанариоте и да се формира независна румунска држава.

²¹ Према тебанској „светој чети“ чији су припадници бранили један другог до смрти.

²² Али, није само то допринело да се појави раскол унутар коалиције. Владимиреску је неким сопственим одлукама озбиљно нарушио савез са другим бојарима. Тако је захтевао да га сви ословљавају са титулом *Domn* („принц“, „господар“, „владар“) и почео је носити калпак који су иначе носили само влашки и молдавски кнезови. Ипсилантиса је сматрао непријатељем, пошто је цар грчком хетеристи окренуо леђа, мада га је овај убеђивао у супротно. Отуда је целокупна територија подељена на две засебне сфере, грчку и влашку. Владимиреску је потом прогласио неутралност у тренутку када је требало да Дунав пређу османлијске трупе.

Добивши потребан руски пристанак, 30. априла је турска војска (око 30.000 људи) прешла Дунав и ушла у Влашку. Сукоби са Турцима почели су одмах по преласку, а за кратко време су стигли пред Букурешт. Нашавши се у тешкој ситуацији, фанариоти и Владимиреску су се брже-боље измирили, али чим су устаници стекли малу предност, ухапсили су Владимирескуа на превару и предали га Турцима. Ратничка срећа није хтела да буде на страни устаника: 7. јуна у бици код Драгачана стављена је тачка на устанички отпор у Влашкој, пошто су Грци до ногу били потучени. Нови мањи сукоби само су показали сву немоћ устаника, па се зато Ипсилантис склонио у Аустрију. Намера му је била да се одатле пребаци у Грчку, али је био ухапшен, осуђен и затворен у тврђаву Мункач (Мађарска) из које је 1823. пребачен у други затвор. По ослобађању из затвора живео је у Бечу у коме је и умро 1827. године.

Месец дана пре устанка у Влашкој, на Пелопонезу је подигнута устаничка застава под вођством Александровог брата, Димитрија Ипсилантиса. Устанак се распламсао по континенталном делу Грчке, захвативши и сва егејска острва. Није случајно изабран Пелопонез као језгро устанка: од свих већих и значајнијих турских војних центара био је прилично удаљен, неприступачан и прилично непроходан. Хетеристи су ту нашли добро уточиште, јер су им се прикључили свештеници, сви клефти као и велики број искусних команданата који су претходно служили у британској војсци на Јонским острвима. На Хидри, Спецесу и Псари били су укотвљени бродови спремни за превоз грчких бораца за окршаје са Турцима на мору. На сазиву јануара 1821. у Востици (данашњи Егион, Αίγιον) устаници су показали велику неодлучност поводом Папафлесасовог (Γρηγόριος Δικαίος Παπαφλέσσας, 1788-1825)²³ предлога о проглашењу устанка. У том тренутку припреме нису текле задовољавајућим током. Међутим, 21. марта Пелопонез је изненада букнуо. Наоружани борци опколили су Турке у месту Калаврита и приморали их да се после пет дана предају. Турци из Востице, обавештени о снази устаника, напустили су место, а 23. марта устаничку заставу

²³ Свештеник и борац у грчком устанку, члан Филики Хетерије. Ипсилантис је послао Папафлесаса на Пелопонез да организује народ на устанак који је у Каламати 1821. године именовао вођу Маниота, Петро-бега Михалиса, главнокомандујућим за Пелопонез. Он сâм је учествовао у многим биткама и истакао се великом пожртвованошћу и храброшћу. Погинуо је после краће битке са јединицама Ибрахим-паше у близини Месине.

подигао је Андреас Лондо. Истога дана 200 устаника, предвођених Теодором Колокотронисом, Папафлесасом и Петро-бег Мавромихалисом, ослободили су Каламату. У Патри, из које су Турци претходно отишли у оближњу тврђаву, 25. марта је митрополит Герман благословио устанике - пред њиме положили су заклетву на тргу Светог Георгија.

За рекордно време се устанак проширио. Клефтима и арматолима пришли су масовно и сељаци, слабо наоружани и без војничког искуства. Устаничку флоту сачињавале су бродице и веће барке, а њихову посаду пирати који су имали искуство стечено на турским бродовима. Иако су Турци били боље наоружани и организовани, и бројно надмоћнији, Грци су поседовали надмоћније оружје: психолошку предност. Њу су им обезбедили Филики Хетерија, својом пропагандом и темељитом припремом устанка, историјско наслеђе и вера у исправност борбе. Овој јакој идеолошкој подршци посебан нагласак су дали и многобројни филхелени из Европе чије су активности помогле међународној афирмацији грчке ствари. Тако су на самом почетку грчког устанка забележени бројни успеси на бојном пољу:

- ✓ на мосту на реци Аламани, у близини древних Термопила, Атанасије Дијак (Αθανάσιος Διάκος, 1788-1821) успео је да задржи надирућу војску Мехмед-паше и Омера Врионија у дводневној бици (23-24.4). Сукобило се 500 Грка против скоро 8.000 турских војника. Иако су Грци били поражени, Турцима су спречили улазак на Пелопонез. Неколико дана касније (8. маја) нови сукоб устаника под командом Одисеја Андруцоса (Οδυσσεύας Ανδρούτσος, 1788-1825) код Хана у близини Гравије поново је зауставио продор Турака на југ;
- ✓ на Пелопонезу су вршене опсаде свих утврђења, а Колокотронис је успешно запосео Триполицу, седиште морејског паше и најважнији административни и војни центар јужне Грчке. Место се предало после шест месеци потпуне изолације 23. септембра. У међувремену су Грци однели победу код места Валтеци (12-13. мај) против далеко надмоћније војске Мустафа-паше;
- ✓ војска Бејран-паше десеткована је у бици код места Василика (25-26.8).

После великих победа и Колокотронисовог освајања Триполице, устаници више нису забележили друге веће успехе. Султанове трупе су се и даље бориле у Епиру против одметника Али-паше, који је прогласио свој независни пашалук.

Опсада јањинске тврђаве (јул 1820. - јануар 1822) прекинута је по пашиној смрти услед задобијених рана и предаје града. Зато су се турске јединице окренуле против Сулиота. Устаници су им послали јаке одреде саствљене и од својих и од филхеленских бораца на челу с Александром Маврокордатом. Тако је 10. јула 1822. код места Комботи на реци Арти извојевана победа. Три седмице доцније у бици код Пете устаници су доживели тежак пораз због рђавог командовања и потцењивања турских снага. Највећи удар претрпеле су јединице филхелена и Грка са Јонских острва, док су остале биле сасвим разбијене. Велики број устаника запутио се потом ка тврђави Месолонги. Фебруара исте године нов устанички талас захватио је области у подножју Олимпа и западну Македонију који су Турци у крви угушили три месеца касније. Када су устаници одбили да положе оружје, војска од 20.000 људи предвођена Лупут-пашом навалила је на њих и после неколико кључних битака скршила херојски отпор устаника код Верије (30. март) и Наусе (13. април), спровевши потом и одмазду над становништвом. Нешто слично се догодило на Криту јула и августа 1821. када су Турци одлучили да се разрачунају с устаницима из главног устаничког места Сфакија и са целог острва. Маја 1822. се искрцало 10.000 турских војника и 500 коњаника пристиглих из Египта који су сломили грчки отпор и приморали устанике да воде само герилски тип рата све до 1823. године.

На Егеју највећа устаничка упоришта била су острва Хидра, Спецес, Псара и Самос. Псара и Самос су од 1821. чинили главну базу скромне устаничке флоте која је постигла неколико запажених успеха. На Хиосу је устанак избио нешто касније из два разлога:

1. острво се налази у близини Смирне (Измира) у којој је била смештена главнина турске флоте,
2. султан Махмуд II (1808-1839) посебно се интересовао за Мастихохорију, област јужно од главног места на Хиосу, где се узгајало дрво мастике. Мастика је била султанов монопол и један од најважнијих извозних производа.

Ликург Логотетис (Λυκούργος Λογοθέτης) и Антониос Бурњас (Αντώνης Μπουρνιάς) су у акцији и са копна и са мора 10. марта 1822. подигли устанак на Хиосу.

Уследило је тешко бомбардовање главне луке чиме је била нанета велика штета и флоти и устанцима. Резултат уласка Турака у главно место на острву био је стравичан покољ становништва – преко 30.000 људи. Они који су успели да се спасу потражили су уточиште на Кикладима и Пелопонезу. Неколико недеља касније је устаничка флота у ноћи 7. јула, под командом Константина Канариса (Κωνσταντίνος Κανάρης, 1793-1877), запалила адмиралски брод у луци Хиос, а Кара Алија, турски адмирал, подлегао је задобијеним ранама. Вести о страдању становника Хиоса изазвале су бројне реакције у Европи: почео је да се сакупља новац за Грке и да се регрутују добровољци, уследиле су осуде турског поступка, а филхелени су масовно почели да прозивају своје владе што ништа не предузимају и што допуштају да се један немоћан народ сатира. Филхелени су зато тражили да се европске државе активно укључе у решавање питања опстанка грчког народа. И у европским престоницама и по бројним местима ватрено су заступали грчку борбу.

У лето 1822. на Пелопонезу су се нашле нове турске јединице решене да се дефинитивно разрачунају с устаницима. Истовремено из правца Тесалије ишле су јединице Махмуд-паше Драмалије (25.000 пешака и коњаника), Ћутахије и Омера Вриониса. Драмалија (тур. Mahmud Pasha Dramalı, 1780-1822) је требало да дође до Коринта; на путу је разбио опсаду Акрокоринта (6. јун) и без јачег отпора стигао до Арголиде. Устаници под Колокотронисом су организовали одбрану и утврђења Аргоса и свих кључних тачака, па је Драмалијина главна снага доживела страшан пораз. Колокотронисове јединице су 20. јуна окружиле преостале Турке у Коринту и град држале под опсадом до краја октобра. Како је Драмалија у међувремену умро (или био убијен), Турци су се предали тек 3. децембра. Одреди Ћутахије и Вриониса (7-8.000 људи) стигли су до Месолонгија 25. октобра и започели опсаду утврђења где су се устаници претходно склонили предвођени Маврокордатосом. На Врионисов предлог да предају град, Марко Боцарис (Μάρκος Μπότσαρης, 1788-1823), након заједничког договора, отпочео је с одвлачењем пажње непријатељу, што је довело до неслоге у турским редовима око тактике напада и адекватног одговора. У међувремену су почеле јаке кише, а Турцима није стизала храна и муниција. Када је у ноћи 25. децембра извршен напад на град, о чему су устаници претходно добили податке, уследио је правовремени отпор због ког су Турци и

Албанци претрпели велике губитке. Долазак лорда Бајрона 30. децембра заједно с одредом од пет стотина Сулиота опремљених о његовом трошку, као и помоћи са Хиоса, прекинуо је преговоре устаника и Турака око предаје града. У турском логору се пронела вест да долази устаницима у помоћ Одисеј Андруцос што је условило општу пометњу. У метежу се пет стотина непријатеља удавило у надошлој реци Ахедој, а Ћутагија и Омер Врионис били су принуђени да 31. децембра одустану од даље опсаде те да се повуку према Епиру.

Година 1823. била је неповољна по устанике у сваком погледу. Сукобљавања на политичком и војном пољу довели су до избијања грађанског рата између устаничких вођа. Повод је лежао у двама чињеницама:

1. сва економска средства која су Грци добили из иностранства била су ненаменски потрошена;
2. фанариоти су показали јасну намеру да из редова власти истисну представнике клефта и арматола.

Заокупљени решавањем властитих размирица, Грци нису увидели да су им на руку ишла два непланирана догађаја:

- како се Турска нашла у рату са Персијом, морала је да повуче велике снаге са Балканског полуострва на источни фронт,
- избио је велики пожар у Истамбулу који је захватио војне магацине.

Без обзира на неповољне околности, султан Махмуд II (1785-1839) био је одлучан да се разрачуна са грчким устаницима. Њему су ишле у прилог и одлуке са састанка Свете Алијансе у Верони (октобар-децембар 1822) да се сви револуционарни и антирежимски покрети ставе ван снаге, самим тим и грчки. Нови турски план је предвиђао покретање офанзиве на Пелопонезу и са запада и с истока. Продор с истока почео је у пролеће наредне године и најпре су му се устаници успешно одупирали. На западу Грчке турски план се није одвијао према предвиђеном: не само да су устаници нападали из заседа турске снаге, него су највеће ударе задали одреди Марка Боцариса код Кефаловриса (у близини Карпенисија). Последњи напад догодио се у ноћи 8-9. августа 1823. и том приликом је храбри Сулиот погинуо.

И 1823. и 1824. биле су кризне по грчки устанак, пре свега на политичком плану. Како смо нешто више назначили, пошто нису постигнути задовољавајући договори, између устаника су средином 1823. избили оружани сукоби. Колокотронис је заједно са пелопонеским клефтима основао војну странку и, за разлику од фанариота, није се заносио широким политичким идеалима. Његова странка тежила је ка једином циљу – ка поразу Турака (и њиховом коначном протеривању из земље) и ка успостављању грчке власти. Међутим, грчка интелигенција сматрала је да је потребна и политичка активност, како међународна, тако и домаћа. Власт су зато преузели Александар Маврокордатос, Теодор Нигрис и други којима користољубиво самовлашће клефта није ишло у прилог. По тадашњем уставу, сва извршна власт, до избора владара, била је концентрисана у влади бираној сваке године. Прву владу предводио је Маврокордатос. Колокотронис је желео да у њој учествује, па је зато на наредној скупштини (1823) изабран за члана владе. Како његов кандидат за председника скупштине није био прихваћен, прогласио је владу незаконитом, напао је и потом опљачкао све посланике у Аргосу где су се склонили. Они су потом у месту Крандији прогласили Колокотронисову владу збаченом и изабрали нову владу Хидранина Георгија Кундуриотиса (Γεώργιος Κουντουριώτης, 1782-1858). Она је, уз помоћ морнара и морејских првака, савладала клефте због чега је Колокотронис затражио примирје (сви побуњеници били су благо кажњени). Тако је окончан први грађански рат.

Додатну пометњу изазвала је расподела траженог и добијеног зајма од Енглеза. Устаници се нису могли договорити како потрошити новац и коме колико дати. Устанак се зато нашао пред општим расулом. Пошто се Колокотронис повукао из владе, представници клефта у скупштини су се надали да ће им припасти део новца, но на њих нико није рачунао. Зајам је врло брзо потрошен, а на новом заседању је поновљен избор Кундуриотисове владе октобра 1823. Клефти су сматрали да су изиграни, напустили су седницу, потражили Колокотрониса, са којим су се измирили, и подигли нову буну против владе. Тако је започео други грађански рат који је био још брже угушен него претходни. У борбама је Колокотронис изгубио сина Паноса. Деморалисан и сасвим скрхан, предао се на

милост и немилост влади. Пошто је био осуђен за тешке преступе, почетком 1825. послат је на издржавања досуђене затворске казне у тврђави Паламиди изнад Нафплиона. У међувремену су се Турци консолидовали, прикупили нове снаге из Сирије, а султан је од египатског паше Мухамед Алије (1769-1849)²⁴ затражио помоћ. Она је реализована у оквиру следећег плана: кад устанак на Криту буде угушен, мешовите турско-египатске јединице прећи ће одмах на Пелопонез, а на Егеју спроводиће се истовремено акције против устаничке флоте и устаника на острвима. На Крит је у пролеће пристигла војска под командом Хусеин-бега и до краја маја цео Крит је пао. Удружене турско-египатске снаге су се окомиле на острво Кеа где се склонила већина Крићана: тридесет пет ратних бродова је опколило цело острво и 29. маја након тешког бомбардовања уследила је инвазија. У наредним сатима начињена је невиђена одмазда над становништвом, а педесет бродова натоварених свакојаким пленом је Хусеин-паша одвео у Александрију. Догађаји на острву Псари бацили су у засенак ове: 16. јуна се турска флота приближила острву, помоћ устаницима са Хидре и Спецеса није могла бити дотурена, па су Псарани властитим снагама морали да се супротставе јачем непријатељу. Први покушај инвазије није успео, али не и потоњи синхронизовани турски артиљеријско-пешадијски напади 21. јуна. Од око 7.000 бранилаца острва, 4.000 је погинуо у борбама, а од 25.000 становника једва да је 10.000 преживело. Грчка флота је стигла 3. јула и након безуспешног покушаја да ослободи острво запутила се ка Самосу, коме је такође претила турска инвазија. После неколико мањих поморских битака је устаничка флота у теснацу код Микале²⁵ 5. августа извојевала значајну победу. Она је потом крунисана новом победом над турском флотом у бици код Геронте 29. августа. 1824. године.

Мухамед Алија је брзо успоставио турску власт над читавим Пелопонезом и поставио свог посинка Ибрахима (Ibrahim Basha, 1789-1848) као намесника. Ибрахим је са 4.000 пешадинаца и 400 коњаника извршио напад на Метони 12. фебруара 1825, а код места Кремиди десетковао је 7. априла грчке снаге. Неколико недеља доцније пало је и место Сфактирија, из ког се једва извукао Александар

²⁴ Угушио је побуну Мемелука и завладао суверено Египтом. Султан се надао да ће се тако решити свог великог противника, а Мехмед-Алија да ће још више учврстити своје позиције.

²⁵ Микала је рт на малоазијској обали преко пута Самоса.

Маврокордатос. Ибрахимове победе су биле омогућене чињеницом да је његова војска била уређена сходно ондашњим савременим европским принципима војног организовања и ратовања. Кондуриотис је био принуђен да ослободи Колокотрониса и Петро-бега Мавромихалиса (Πετρόμλεης Μαυρομιχάλης, 1773-1848) и да им повери одбрану. Колокотронис је окупио војску од неких 6.000 бораца, а за команданте је поставио све оне који нису учествовали у грађанским ратовима – Димитрија Ипсилантиса, Макријаниса (Μακρυγιάννης, 1797-1864) и друге. Грчка победа код малог места Мила у Аργοлиди 13. јуна приморала је Ибрахим-пашу да се врати у своју базу у Триполицу. Иако се Колокотронисова тактика герилског (хајдучког) ратова показала успешном, грчка влада је поверила команду над војском француском пуковнику Шарлу Фавијеру (Charles Fabvier, 1782-1855). Фавијер је пришао устаницима као филхелен 1823. године и ставио им се на располагање, јер је стекао велико искуство током Наполеонових ратова

Дејства Ибрахим-паше на Пелопонезу била су у складу са султановим општим ратним планом да се устаничко упориште Месолонги освоји. Тај задатак припао је Ћутахији - обећао му је да ће Месолонги пасти за две седмице. Са преко 35.000 војника средином априла 1825. стигао је пред утврђење. Устаници су поправили одбрамбене бедеме и донели 48 топова и четири мерзера²⁶. У утврђењу је било 4.500 устаника, који су убрзо остали без хране. Египатска флота блокирала је све прилазе са мора, а како се Месолонги није предавао, одлучено је да се заузме са мора. Грчка флота је почетком јануара 1826. успела да пробије блокаду и да дотури изнуреним борцима храну и муницију. Јединице Ибрахим-паше стигле су у међувремену у помоћ Турцима. Када су устаници одбили да паши предају град, од фебруара је опсада постала још жешћа: утврђење је свакодневно бомбардовано и вршени су напади на зидине. Поново је завладала глад. Уз велике губитке су Турци запосели сва оближња острвца око утврђења, с изузетком Клисова. Опкољени су узалуд чекали помоћ из Нафплиона која није могла пробити тешку блокаду. Тако су Турци стигли на свега неколико десетина метара од зидина. Зато је као једино решење донесена одлука о пробоју опсаде: Он је изведен у ноћи 10-11. априла: од око 3.000 бораца, жена и деце, који су јурнули кроз капије града, само њих 1.300 се

²⁶ Мерзер (нем.) је врста тешког топа с кратком цеви и високом путањом зрна.

спасило, док су преостали устаници дизали у ваздух све пред собом. Месолонги је пао, а Турци су спровели геноцид над Грцима: свака затечена мушка глава је убијена (око 3.000), а жене и деца одведени у робље. По успешно обављеном задатку, Ибрахим-паша се вратио на Пелопонез са жељом да угуши побуну Маниота. Како грчка флота није могла да дејствује, једино су Колокотронисове јединице на копну пружице отпор.

Од пада Месолонгија су Турци држали под опсадом и Акропољ који је одолевао свим нападима. Устанички одреди под вођством Кријезиса /Αυτόνιος Κριεζής, 1796-1865/ (12.10) и Фавијером (29.11) покушали су да је прекину, али тек је доласком Караискакисових (Γεώργιος Καραϊσκάκης, 1780-1827) јединица јануара 1827. окончан десетомесечну опсаду. Међутим, грчки пораз код Аналата²⁷ је значио и њихову предају 25. маја 1827. године.

У међувремену су сви напори британског министра иностраних послова, Џорџа Кенинга (George Canning, 1770-1827), уродили плодом. Он је био један од првих европских политичара који је подржавао Грке у рату за независност. Био је први европски дипломата који је јасно ставио до знања Високој Порти 1823. да ће Енглеска одржавати пријатељске везе са Турском једино ако Турска поштује своје поданике хришћане и њихова права. По устоличењу новог руског цара, послао је војводу од Велингтона да са њиме обави преговоре који су крунисани потписивањем *Петербушког протокола* 4. априла 1826. Он је предвиђао да Енглеска и Русија посредују између Грка и Турака ради постизања грчке аутономије под турским окриљем. Грци су желели што пре да се примени Протокол, јер су турске и египатске снаге спроводиле одмазде. Кенинг је зато сазвао у Лондону преговоре о постизању миру са француским и руским министрима. Договорено је да ће заједно ступити у преговоре са султаном, а ако их он одбије, ове земље ће стати на страну грчких револуционара и покушати да примене све мере ради прекидања непријатељстава. У међувремену Турци су одбили преговоре, а према усидреној турско-египатској флоти у Наварину се приближавала нова флота Мухамед Алије. Тако удружене турско-египатске поморске снаге требало је да нападну Хидру и да униште устаничку флоту.

²⁷ Место које је некада постојало између центра Атине и Фалирона.

По усидрењу британске и француске флоте на југу Пелопонеза, адмирал Едвард Кодрингтон (Edward Codrington, 1770-1851) и француски командант Анри де Рињи (Henri de Rigny, 1782-1835) затражили су да се сусретну са грчким представницима. Грци, предвођени Маврокордатосом, прихватили су све услове Протокола и предлога мира. Савезничкој флоти је било наређено да пресретне снабдевање и дотурање помоћи Ибрахимовим снагама. Флота Мухамед Алије, и поред упозорења да не прилази Грчкој, запутила се према Пелопонезу. У међувремену су обојица адмирала покушала да разговарају с Ибрахим-пашом који је инсистирао да се султанова наредба мора извршити. Отуда му је адмирал Кодрингтон рекао да ће његова флота бити поштеђена само у случају ако пође према матичној луци, Александрији. Ибрахим-паша је пристао да пошаље султану писмо у коме ће му објаснити ситуацију на терену, а адмирал се обавезао да ће утицати на Грке и филхелене да прекину са нападима на Турке и Египћане. Већина енглеске флоте је потом пошла ка Малти, а француска према Егеју. Али, Френк Хејстингс (Frank Hastings), филхелен и добровољац из Енглеске, није имао мира и на властиту иницијативу извршио је напад на турски поморски ескадрон. Ибрахим-паша је зато издао налог својој флоти да стигне Хејстингсов брод. Како адмирала Кодрингтона нико није обавестио о овој акцији, помислио је да је паша прекршио договор. Зато је покренуо британске бродове и натерао турске да се повуку. Исти сценарио се поновио наредног дана када је паша лично повео своју флоту. Енглецима су се придружили Французи – блокиравши му у потпуности излаз из Наваринског залива, паша се морао вратити на почетну позицију. Међутим, наредио је својим копненим снагама да крену у унутрашњост Пелопонеза и да спроведу одмазду над Грцима.

На дан 20. октобра 1827, пошто се време погоршавало, британска, француска и руска флота склониле су се у релативну сигурност Наваринског залива. Имале су и наређење да провере да није турско-египатска флота пошла према Хидри. Када је послат с британске фрегате заповедник ради договора с египатским капетаном о померању египатских бродова, како би се омогућио безбеднији пролаз савезничких снага, дежурни официр на египатском броду га је убио док се овај још налазио у чамцу. Са фрегате су одмах запуцали, с египатског

брода су се огласили топови који су запуцали према француском адмиралском броду. Тако је битка отпочела. Резултат: од 89 египатских бродова, свега се четрнаест вратило у Александрију, а било је преко 8.000 жртава на турској страни. Турска влада је захтевала надокнаду штете, али је захтев одбијен уз образложење да се понашала као агресор. У Енглеској битка је осуђена, адмирал опозван и на суђењу му је стављено на душу што је дозволио да се на египатским бродовима превезе у Александрију 2.000 грчких робова. У Француској су вести о бици изазвале одушевљење, а влада добила још већу подршку народа. Русија је овај догађај искористила да формално објави рат Турској.

Последња битка за грчку независност одиграла се 12. септембра 1829. Грчка војска под командом Димитрија Ипсилантиса сукобила се са турским јединицама код малог места Петре, насеља у уском кланцу у Беотији смештеног на пола пута између Тебе и Ливадије. Грци, након почетног пушкарања, потегли су своје мачеве и у борби прса у прса успели да све Албанце (муслимане) приморају на панично повлачење и бекство. Остатак турске војске, у опасности од опкољавања, такође се почео повлачити према северу. Устаници су имали свега десет мртвих и дванаест повређених војника, док су удружене албанско-турске снаге претрпеле губитак од преко 120 мртвих и безброј повређених. Осман-ага, главнокомандујући, затражио је примирје наредног дана како би се његове јединице безбедно повукле у Тракију. Према потписаном договору, Турци су предали сву земљу Грцима од места Ливадије до реке Сперхеја у замену за сигуран пролазак кроз централну Грчку.

Ова кратка (али изузетно важна) битка за грчку независност дошла је у прави тренутак када су Грци већ били увелико добро организовани као савремена и регуларна војска, са којом су Турци били приморани да преговарају на бојном пољу, први пут за све време трајања грчког устанка. Игра судбине је хтела да рат за независност, који је осам и по година раније започео Александар Ипсилантис, оконча његов рођени брат, Димитрије.

19. Први српски устанак (1804-1813)

Ширење Наполеонове власти у Европи донело је многе промене и у југозападном делу Европе. Млетачка република укинута је његовим декретом 1797, те су тако Истра, Бенешка Словенија, Далмација и Бока Которска ушле 1805. у Наполеоново Италијанско краљевство као Илирске провинције (Les Provinces Illyriennes). Политички подстицаји из Западне Европе балканским народима били су превасходно усмерени ка стицању слободе и независности те су у том духу започете припреме за подизање устанака како код Грка тако и нешто касније код Срба. Чињеница је да вековна борба хајдука на балканском подручју, разједињених у акцијама и активних свега неколико месеци у години, није донела ништа посебно, јер је изостала свест о томе да је потребно како на ширем национално-друштвеном плану тако и на општем балканском организовано, координирано и континуирано спроводити оружана дејства против турских власти како би се коначно остварила вишевековна тежња о стицању независних држава.

Између 1791-1798. године се налазила на снази султанова забрана уласка и приступа јањичарима Београдском пашалуку. Ова одлука је последица Свиштовског мира којом се гарантована амнестија Србима, ученицима у борбама на аустријској страни током последњег аустријско-турског рата 1788-1791, као и повраћај њихове самоуправе на локалном нивоу. Тако су, уз кадије и везире, орган власти чинили и кнезови и обор-кнезови из редова Срба које су они сами бирали између себе. Султановим ферманом из 1796. године обор-кнезови су могли сами да сакупљају разрезане порезе и да их предају властима, а чак су делимично вршили и судску и управну власт у својим кнежинама. Сукоби између јањичара, који су тежили да се домогну највише власти, и спахија, који су хтели да се освете због угроженог положаја, интензивирали су до те мере да је претило избијање грађанског рата. Постављење паше Абу Бекира као надлежног донело је велику промену у Београдском пашалуку. Приликом његове посете Нишу организовано је убиство тадашњег предводника јањичара, Дели-Ахмета, кога је с леђа убио један од пашиних слуга. У међувремену је паша издао ферман којим је наредио да се

јањичари морају повући из Београдског пашалука. Међутим, Висока Порта је издала ферман 1798. којим је одлучено да се јањичари врате у Београдски пашалук. Ова одлука је донесена како би се удовољило јањичарима који су отворено претили ограниченој побуни и политичким убиствима него другим разлозима. И поред ове одлуке, јањичари су остали незадовољни, пре свега што нису имали удела у доношењу одлука и што су били у другоразредном положају у односу на остале турске званичнике. Зато су јањичарске вође, такозване дахије, Аганлија, Кучук-Алија, Мула Јусуф и Фочић Мехмед-ага, одлучили да преузму ствари у своје руке те су 1801. организовали мучко убиство београдског везира, пашу Хаџи-Мустафу. Од тог тренутка кренули су јањичарска самовоља, непризнавање врховне турске власти, управљање путем терора, застрашивање народа, наметање високих пореза, доприноса, читлучење²⁸, увођење додатног кулука на спахијским имањима, одмазде и сл. Уједно, биле су укинуте и све повластице додељене Србима Свиштовским миром. Целокупну територију Београдског пашалука су дахије изделили на четири једнака дела.

Због тога је велики број Срба бежао у хајдуке, јер све жалбе и притужбе које су уредно упућиване турским властима нису уродиле плодом. Тек када су хајдучке активности попримиле озбиљне размере, турске су власти одлучила да треба да делују, посебно што су представници Срба увек јасно истицали да се они не дижу против султана и Порте него против месне турске власти – дахија. Да би некако смириле ситуацију, Порта је прихватила разговоре са српским кнезовима, свештеницима и трговцима и обећала је да ће предузети одлучујуће кораке. У међувремену су Срби покушали да подигну покрет отпора против дахија који је лета 1802. био угушен у крви. Спахије су трпеле притисак дахија који су ове оптуживали да шурују са Србима и да раде против властитих интереса. На самом почетку 1803. се дванаест кнежова ваљевске нахије састало да одлучи о подизању устанка. Договорено је да се оружана побуна подигне током августа. Крајем те године је кнез Алекса Ненадовић упутио писмо аустријском команданту у Земуну мајору Митезеру где га обавештава да ће доћи до оружаног сукоба између

²⁸ Читлучење - куповина или насилно отимањеседа од хришћанске раје и претварање у читлуке. Под појмом читлук се означава посед који је имао сваки муслиман и који га је обрађивао.

завађених дахија захваљујући српским интригама и подвалама. Тек је пуким случајем Ненадовићево писмо пало у руке дахијама које су одлучиле да хитно реше стање у пашалуку. Бојећи се укључења аустријских власти у устанку, дахије су организовале погубљења српских старешина на дан 4. фебруара 1804. Знајући да се српски кнезови, свештеници и трговци неће појавити без ваљаног разлога, дахије су смислиле план – сви се позивају на преговоре. Тако је на превару погубљено око 100 виђених Срба, нарочито оних који су се истакли у борби против јањичара и у Кочиној крајини²⁹.

Масовно погубљење српских кнезова изазвало је реакције широм Београдског пашалука, па је у Орашцу 14. фебруара подигнут устанак против дахија. Устаничке вође су врло брзо приморале султана да пошаље на преговоре босанског Бећир-пашу коме су рекле да неће престати са побуном док се дахије не смакну. То се догодило почетком августа 1804. када их је погубио на Ада Кале Миленко Стојковић (1769-1831), војвода и командант. По избијању устанка за главнокомандујућег именован је Карађорђе Петровић (1762-1817) који је добио титулу вожда (= „вође”).

Када су стигле вести о смрти дахија, Карађорђе је послао писмо Бећир-паши са захтевом за аутономију Срба у оквиру Београдског пашалука. У међувремену је уследила боља консолидација српске војске и успостављање првих облика устаничке власти. Све до 1807. извојеване су значајне оружане акције: биткама на Иванковцу (код Алексинца) 1805, затим на Мишару (код Шапца) и код Делиграда, те ослобођење Београда 30. новембра 1806. учврстили су борбени дух и подigli морал Срба. Посебно је победа на Мишару имала кључну улогу у томе, јер су се тада званично фронтално сукобиле две војске. Зато је Висока Порта отпочела преговоре с устаницима почетком 1807, пре свега из бојазни да ће Срби добити подршку Русије и Аустрије. Петар Ичко (1775-1808, образовани и имућни трговац из Земуна, у својству Карађорђевог изасланика (тј. првог српског амбасадора) је у тим преговорима у Истанбулу издејствовао значајне повластице за Србе, пре свега право на њихову аутономију на територији Београдског пашалука. Такозвани

²⁹ Кочина крајина - назив за привремено ослобођену територију централне Србије за време аустријско-турског рата 1788-1791. Ослобођење су издејствовали српски добровољачки одреди звани фрајкори (нем. „слободни одреди/трупe”).

Ичков мир, потписан том приликом, није никад остварен због уласка Русије у рат са Турском исте године и сврставање Русије на страну Срба. Српске вође, незадовољне одредницама мира, склопиле су савез са Русијом од које им је стизала помоћ у војној опреми, наоружању те војним јединицама махом састављеним од добровољаца.

У време примирја, насталог због рата Русије и Турака, учињени су први кораци у административном и културном развоју. Већ је 14. августа 1805. организован рад Правитељствујушчег совјета (= владе) као помоћи Карађорђу у решавању војноорганизационих и спољнополитичких питања. Нацрт за Совјет дао је Божа Грујовић, професор права на Универзитету у Харкову: састојао се од 12 изабраних представника 12 нахија. На његовом челу се налазио председник биран сваког месеца између 12 представника. Такође, од тих 12 представника бирано је и 6 министара, и то за војску, финансије, правду, просвету и цркву, иностране и унутрашње послове као и један секретар. С обзиром да је Совјет био централни орган власти, преко њега су се координисале акције устаника, па је тиме имао и функцију генералштаба. Додатно, главна брига Совјета била је усмерена на два колосека: са једне стране је требало да правно пружи основне услове за бржи економски, друштвени и културни развој Србије, а са друге да сузбије такозвани нахијски сепаратизам, у смислу да је свака нахија водила своју политику и тежила да буде главни чинилац у њеном вођењу. За време мандата Карађорђа (1811-1813) Совјет је покушавао да се бори и против феудалне и против регионалне подвојености, што ће рећи да су се усвојене одлуке Совјета тичале како укидања кметства (тј. присилног рада) и кулчења те увођења европског система управљања тако и давања предности само појединим областима у економском и политичком погледу у односу на остале. Доситеј Обрадовић је, стигавши у Србију на позив Карађорђа 1806. године ради ширења просвете, именован првим попечитељем (= министром) образовања те је у том својству 1808. основао Велику школу, претечу данашњег Београдског универзитета, и потом Богословски факултет 1810. Прота Матија Ненадовић био је први председник Совјета (= премијер) и први званично именовани српски дипломата. Карађорђе је 1808. проглашен за наследног

поглавара устаничке државе. Први облици уставних и аграрних реформи као и централизација власти успостављени су посебним одлукама Совјета 1811. године.

У међувремену су се нове борбе распламсале већ током 1809: у бици код Чегра су и устаници и Руси доживели тежак пораз, а Турци су, ради застрашивања народа, подигли споменик своме варварству, Ћеле-кулу, у који су узидали 952 лобање српских бораца. Заједничко ратовање Срба и Руса настављено је до 1811. када је оно нагло прекинуто Наполеоновим ширењем по Европи и приближавањем руским границама. Због тога су маја 1812. у Букурешту Руси и Турци закључили сепаратни мир који је омогућавао Високој Порти да, сходно одредбама 8. члана:

1. пружи аутономију, али не и слободу, Србима,
2. да општу амнестију свим устаницима,
3. поврати сва насеља и градове у којима може држати војне одреде,
4. поруши сва утврђења подигнута током устанка ако јој не одговарају.

По повлачењу руских трупа из Србије, устаници, незадовољни одредбама мира и с осећањем руског издајства, наставили су сами са ратним операцијама, што је био само формални повод турским властима да се на својој територији обрачунају с побуњеницима. Коначни обрачун започет је на почетку пролећа 1813. када је извршен напад на Београдски пашалук са свим страна чиме је сломљен сваки покушај даље устаничке борбе. Пребег Карађорђа и других српских званичника на аустријску територију означио је апсолутни пропаст првог српског устанка.

Карађорђе је релативно кратко боравио на подручју Срема и Баната те се исте године обрео у Русији где је остао све до пролећа 1817. Након формирања Филিকে Хетерије, њени су чланови одлучили да га заврбују у своје редове, но руска влада је почетно спречила његово повезивање са хетеристима 1815. године. Међутим, у поробљеној Србији у време оснивања Хетерије Карађорђе је и даље уживао велики углед, што су хетеристи искористили у своју корист да би га привукли на своју страну. Када су европске силе поразиле Наполеона и успоставиле мир, руска влада се поново окренула Србима и Карађорђу, покушавши да исправи учињену неправду. На њен подстрек је Карађорђе положио хетеријску заклетву а убрзо је био упућен и у планове за подизање новог оружаног устанка у Србији у складу с општим планом о подизању свебалканског устанка против

Турака. Добивши потребна упутства, Карађорђе се запутио ка Србији у пратњи Јоргакиса Олимпиоса који је добио у задатак да обезбеди сигуран Карађорђев пролаз кроз румуску територију и да га пребаци на српску страну Дунава.

У међувремену се увелико одвијао други српски устанак на челу са Милошем Обреновићем. Стигавши у Србију, Карађорђе се суочио са другом климом. Пре свега, више није имао своје поуздане сараднике, будући да је Милош уклонио све оне одане Карађорђу (преко 40 виђених устаника). Вест о доласку вожда се нагло проширила по Србији те је Висока Порта 11. јула 1817. послала јасан ултиматум кнезу Милошу – или ће он нешто конкретно предузети или она. Да би сачувао све политичке успехе, Милош је наредио да се убије вожд, а ту одлуку је само формално потврдио и Совјет. Карађорђе је убијен 13. јула 1817. у кући свог кума Вујице Вулићевића у селу Радовање код Плана. Његова глава је послата султану као знак Милошеве покорне вазалности.